

Kulturhistorisk vård- och underhållsplan

Hällstads församlings

kyrkogårdar

Ulricehamns pastorat
Västra Götalandsregionen
Förvaltningen för kulturutveckling
Kulturmiljö

Kulturhistorisk vård- och underhållsplan

Hällstads församlings kyrkogårdar

Ulricehamns pastorat

Västra Götalandsregionen

Förvaltningen för kulturutveckling

Kulturmiljö

VGR dnr KU 2021–00651

Län Västra Götaland

Kommun Ulricehamn

Stift Skara

Uppdragsgivare Svenska kyrkan

Ulricehamns pastorat

ästra Kyrkogatan 3B

523 30 Ulricehamn

Projektansvarig och författare Karin Lundberg och Daniel Hedin

Västra Götalandsregionen

Förvaltningen för kulturutveckling

Kulturmiljö

Grafisk form, layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar

Upprättad år 2023

Omslagsbild Foto: Daniel Hedin 2022. Medurs från övre vänstra hörnet: Södra Vånga kyrka, Möne kyrka, Hällstads kyrka, Kärråkra kyrka samt Murums kyrka.

Förvaltningen för kulturutveckling

Vänerparken 13

462 35 Vänersborg

tel. 010-441 42 00

<https://www.vgregion.se/f/kulturutveckling/>

Förord

Denna vård- och underhållsplan för Hällstads församlings kyrkogårdar har utförts av Förvaltningen för kulturutvecklingen under 2022–2023 på uppdrag av Ulricehamns pastorat.

Rapporten innehåller rekommendationer för begravningsplatsens bevarande, vård och utveckling. Den är tänkt att användas av församlingen som ett underlag inför underhålls- och förändringsarbeten, samt av länsstyrelsen vid handläggning av tillståndsärenden och remisser.

Vi vill tacka för ett trevligt samarbete och önska lycka till i det långsiktiga förvaltningsuppdraget. Hällstads församlings kyrkogårdar är ett värdefullt kulturarv. Genom att underhålla den väl blir den en välvårdad gåva att överlämna till framtida generationer.

Skövde, juli 2023

Daniel Hedin

Innehåll

Inledning	9
Bakgrund	9
Syfte	9
Vård- och underhållsplanens aktualitet	9
Metod och bedömning	9
Kyrkogården – ett levande kulturarv	10
Lagstiftning	10
Kulturmiljölagen (1988:950)	10
Plan- och bygglag (2010:900)	11
Begravningslagen (1990:1144)	11
Finansiering av vård och underhåll	12
Begravningsavgiften	12
Kyrkoantikvarisk ersättning, KAE	12
Historisk och geografisk kontext	13
Hällstads socken	13
Hällstads kyrka och kyrkomiljö	14
Hällstads kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	15
Kärråkra socken	20
Kärråkra kyrka och kyrkomiljö	21
Kärråkra kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	22
Murums socken	26
Murums kyrka och kyrkomiljö	26
Murums kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	27
Möne socken	32
Möne kyrka och kyrkomiljö	32
Möne kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	33
Södra Vånga socken	38
Södra Vånga ruinkyrka och kyrkomiljö	38
Södra Vånga kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	38
Kulturhistorisk värdering och bevarandeförslag	42
Kulturhistoriskt värdefulla strukturer	42
Hällstads kyrka: kyrkogården som helhet	42
Hällstads kyrka: byggnader	43
Hällstads kyrka: gravanordningar	44
Hällstads kyrka: kvarter	45
Kvarter A	48
Kvarter B	48
Kvarter C	48
Kvarter D	49
Kvarter E	49
Kvarter F	49
Kvarter G	50
Kvarter H	51

Kvarter I	51
Kvarter J	51
Kvarter K+N	51
Kvarter L	52
Kvarter M	52
Kvarter O	52
Kärråkra kyrka: kyrkogården som helhet	52
Kärråkra kyrka: byggnader	53
Kärråkra kyrka: gravanordningar	54
Kärråkra kyrka: kvarter	54
Kvarter A	55
Kvarter B	55
Kvarter C	58
Kvarter D	58
Kvarter E	58
Murums kyrka: kyrkogården som helhet	59
Murums kyrka: byggnader	60
Murums kyrka: gravanordningar	61
Murums kyrka: kvarter	61
Kvarter A	64
Kvarter B	64
Kvarter C	64
Kvarter D	65
Möne kyrka: kyrkogården som helhet	65
Möne kyrka: byggnader	66
Möne kyrka: gravanordningar	66
Möne kyrka: kvarter	70
Kvarter A	70
Kvarter B	70
Kvarter C	71
Södra Vånga ruinkyrkogård: kyrkogården som helhet	71
Södra Vånga ruinkyrkogård: byggnader	72
Södra Vånga ruinkyrkogård: gravanordningar	72
Södra Vånga ruinkyrkogård: kvarter	73
Kvarter A+B	74
Kvarter C	74
Kulturhistoriskt värdefulla objekt	75
Läsanvisningar för gravkartor och tabeller	75
Framtida förvaltning	86
Behov	86
Återanvändning av gravanordningar	86

Källor	88
Tryckta källor	88
Litteratur	88
Offentligt tryck	88
Rättsfall	88
Arkivkällor	88
Källor från Internet	88
Muntliga källor	89
Bilagor	90

Inledning

Bakgrund

Svenska kyrkan ansvarar för en betydande del av landets byggda kulturarv. Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön vilket slås fast i kulturmiljölagen (1988:950). Enligt Riksantikvarieämbetets föreskrifter om kyrkliga kulturminnen ska vård- och underhållsplaner upprättas för begravningsplatser som anlagts före utgången av år 1939, eller som blivit utpekade genom särskilt beslut från länsstyrelsen.

Ulricehamns pastorat har beställt vård- och underhållsplanen och Kurt Eriksson, kyrkogårdschef, har varit kontaktperson i arbetet. Västra Götalandsregionen har tagit fram planen och arbetet har utförts av Daniel Hedin, bebyggelsesantikvarie, med Karin Lundberg som samordnare.

Syfte

Syftet med denna vård- och underhållsplan är att redovisa vilka kulturhistoriska värden som Hällstads församlings kyrkogårdar besitter samt vilka åtgärder som krävs för att det kulturhistoriska värdet inte ska minska och karaktären inte förvanskas, i enlighet med fjärde kapitlet i kulturmiljölagen. Såväl sedvanligt underhåll som särskilda punktinsatser ingår i planen.

Vård- och underhållsplanen ger församlingen verktyg för att förvalta begravningsplatsen utifrån de krav som ställs i kulturmiljölagen. Planen fungerar även som underlag vid tillståndsprövning hos länsstyrelsen, då kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts för utgången av 1939 lyder under tillståndsplikt (Kulturmiljölagen (1988:950) 4 kap, 3–4 §§, 13–14 §§).

Planen är även ett underlag mer specifikt för vård och underhåll av kulturhistoriskt värdefulla gravanordningar, där begravningsavgiften används för att täcka dessa kostnader. Vård- och underhållsplanen innehåller en lista över kyrkogårdens mest värdefulla vårdar och hjälper församlingen att se var de största åtgärdsbehoven finns, vilket skapar förutsättningar för långsiktighet och helhetssyn i förvaltningen.

En vård- och underhållsplan som antagits av förvaltaren är dessutom ett krav för att få kyrkoantikvarisk ersättning för åtgärder på en kyrkotomt eller begravningsplats.

Vård- och underhållsplanens aktualitet

Vård- och underhållsplaner för kyrkogårdar och begravningsplatser skyddade enligt kulturmiljölagen skall förnyas minst vart tionde år för att godtas som underlag för ansökan om bidrag. Planen bör antas av kyrkoråd eller ansvarigt organ i pastoratet.

Arbetet har omfattat avstämning med tidigare inventeringar av Södra Vings och Hällstads församlingars kyrkogårdar; Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar i Södra Vings pastorat, Ritwa Herjulfsson och Tommy U. Andersson, Ask & Embla HB, 2003–2005, samt revidering av dessa genom Bevarande gravar med värde särskilt kulturellt värde och några övriga synpunkter, Anders Wickman, protokollfört 2012 och 2013.

Vård- och underhållsplanen ska vara aktuell. Förslagsvis kan pastoratets revisor kontrollera att planen hålls aktuell vid den årliga verksamhetsrevisionen. Planen bör revideras fortlöpande då förändringar sker. Utförda arbeten, noteringar, rättelser, kommentarer med mera förs in i planen. Det är lämpligt att en speciellt utsedd person inom pastoratet/samfälligheten har ansvar för planens handläggning och förnyelse.

Metod och bedömning

Arbetet har omfattat inventering i fält med genomgång av kyrkogårdens kulturhistoriskt värdefulla element såsom gravanordningar, gångar, murar och andra omgärningar, grindar, trappor, konstnärlig utsmyckning av begravningsplatsen samt i vissa fall även armaturer och bänkar. En enklare översyn av kyrkogårdens byggnader och det gröna kulturarvet har gjorts, men utförliga rekommendationer gällande vård och underhåll för dessa bör upprättas separat och ingår inte i detta dokument.

Inventeringen av gravanordningarna har varit selektiv där de med högst kulturhistoriska värden dokumenterats i text och bild i en tabell och markerats på en gravkarta. Hur gravanordningarna bedömts och valts ut beskrivs mer utförligt under Kulturhistoriskt värdefulla objekt.

Kyrkogårdens kulturhistoriska värden redovisas enligt följande:

- Samlade värderingar av kyrkogården, kvarter, strukturer och sammanhang, med riktlinjer för hur de kulturhistoriska värdena ska bibehållas

redovisas under Kulturhistorisk värdering och bevarandeförslag.

- De mest värdefulla gravanordningarna redovisas med motivering, skadeläge och åtgärdsförslag i tabeller (som också markerats ut på en gravkarta)
- Inventeringen har kompletterats med arkiv- och litteraturstudier, samtal med kyrkogårdspersonal och andra med kunskap om kyrkogården och sammanställts i denna rapport.
- Samtliga fotografier är tagna av Daniel Hedin, där ingen annan anges.

Kyrkogården – ett levande kulturarv

Kyrkogårdarna utgör levande kulturmiljöer som ständigt förändras. Gravar byts ut under tidens gång och nya gravskick införs. Kyrkogårdarna utvidgas och nya fält och ny växtlighet tillkommer. Det är av stor vikt att de förändringarna som företas går varsamt till så att kyrkogårdens och församlingens historia sparas åt eftervärlden.

Kyrkan med dess omgivande kyrkogård står för kontinuitet när allt annat förändras runt omkring och har ofta en framträdande plats i landskapet. Kyrkan och kyrkogården var tidigare socknens centrum både i andligt och världsligt hänseende.

Samtliga av kyrkogårdens gravanordningar kan tillskrivas någon form av värde – de som redovisas i den här rapporten är ett urval. De ingår i den mångfald av gravvårdar som finns inom kyrkogården och representerar bygdens historia, stilideal och sociala struktur. Tillsammans med kyrkogårdens övriga element ingår de i en värdefull helhetsmiljö. Det är viktigt att varje gravanordning betraktas i sitt sammanhang vid eventuella åtgärder.

Gravanordningarnas uttryck och placering bidrar till gravkvarterens karaktär, gravkvarter som i sin tur utgör kyrkogårdens helhet. Ett kvarter kan karaktäriseras av tillkomst, gravvårdarnas ålder, utformning, begravningsklick med mera.

Enskilda åtgärder, som borttagande av enskilda gravanordningar eller ett eftersatt underhåll kan riskera att fragmentera helhetsupplevelsen av kyrkogården. Även små förändringar som upprepas under en längre tid kan

ge kumulativa effekter som på sikt riskera att påverka det samlade kulturhistoriska värdet.

Lagstiftning Kulturmiljölagen (1988:950)

Kulturmiljölagen (KML) syftar till att försäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer. Den som planerar och utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas (1 kap. 1§).

Förvaltaren av ett kyrkligt kulturminne har ett mer preciserat ansvar enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel, bland annat gällande vård och underhåll att hålla förteckning och förvara inventarier väl samt att söka tillstånd för väsentliga ändringar och vissa typer av åtgärder

Riksantikvarieämbetet är den myndighet som har vägledningsansvar för kulturmiljölagen. Under år 2022 arbetar myndigheten med en ny vägledning för kyrkliga kulturminnen: Föreskrift, Allmänna råd och vägledning till 4 kap. Kulturmiljölagen (KML). Den ska bland annat innehålla ett tydliggörande av begreppet fast anordning, tydliggörande av vissa relationer mellan begravningslagens paragrafer och kulturmiljölagen, ett tydliggörande av begreppet väsentlig ändring på en begravningsplats, samt vård- och underhållsplanens innehåll och syfte.

I bilaga 6 går det att läsa om kulturmiljölagen och dess tillämpning gällande förvaltandet av kyrkotomter och begravningsplatser, utifrån Riksantikvarieämbetets nuvarande vägledning. Lagtexterna kompletteras av ett antal aktuella rättsfall som på senare år hjälpt till att förtydliga hur kulturmiljölagen och begravningslagen kan tolkas i förhållande till varandra.

Generellt gäller att länsstyrelsen alltid ska kontaktas inför ändringar på kyrkogården som kan påverka de kulturhistoriska värdena. Detta gäller även vid förfrågan om borttagande av enskilda gravanordningar. Länsstyrelsen avgör vid ansökan om det är en tillståndspliktig åtgärd eller inte.

Vårdplikt enligt KML

I kulturmiljölagens fjärde kapitlet finns bestämmelser om kyrkliga kulturminnen. Där slås det fast att kyrkobyggnader, kyrkotomter samt begravningsplatser skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte försvanskas (4 kap. 2§, 11§). Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också vegetation, fasta an-

ordningar som murar och portaler och sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader (4 kap. 12§).

Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl (4 kap. 6§).

Tillståndsplikt enligt KML

I kulturmiljölagen står det att kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts före utgången av år 1939 samt dess byggnader, fasta anordningar och vegetation inte på något väsentligt sätt får ändras utan tillstånd av länsstyrelsen. För befintliga byggnader och fasta anordningar på en begravningsplats gäller att de inte heller får rivas utan tillstånd (4 kap. 3§, 13§). Det krävs alltid tillstånd för utvidgning av kyrkotomten eller begravningsplatsen samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler, andra fasta anordningar och vegetation samt för ändring av medveten gestaltning av vegetationen (4 kap. 3§).

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen ska utföras och den dokumentation som behövs (4 kap. 3§, 13§).

Tillståndsplikten kan också beröra begravningsplatser som anlagts efter utgången av år 1939 som ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller har ett högt kulturhistoriskt värde, om länsstyrelsen beslutar det (4 kap. 14§).

För föremål som är upptagna i inventarieförteckningen krävs tillstånd från länsstyrelsen för att avyttra det, avföra det från inventarieförteckningen, reparera, ändra eller flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma (4 kap. 9§).

Sedvanliga underhållsarbeten eller brådskande reparationsåtgärder får utföras utan tillstånd. Sådana åtgärder skall utföras med material och metoder som är lämpliga med hänsyn till byggnadens eller anläggningens kulturhistoriska värde (4 kap. 5§).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

I 4 kap. 17§ kulturmiljölagen finns också en bestämmelse om ingripande från länsstyrelsen för att säkerställa efterlevnaden av föreskrifter och beslut. Länsstyrelsen har rätt att förelägga den som är ansvarig för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rättelse eller avbryta pågående åtgärder. Ett föreläggande får

förenas med vite. Länsstyrelsen har också rätt att hos Kronofogdemyndigheten begära särskild handräckning enligt lagen (1990:746) om betalningsföreläggande och handräckning mot den som ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne.

Plan- och bygglag (2010:900)

Ärenden som faller utanför den statliga tillsynen genom kulturmiljölagen regleras via Plan- och bygglagen. Enligt 6 kap. i Plan- och byggförordning (2011:338) krävs bygglov för att uppföra byggnader inom begravningsplatsen eller göra tillbyggnader. Det krävs också bygglov för att anordna en ny begravningsplats eller i väsentlig grad ändra den befintliga.

Begravningslagen (1990:1144)

I begravningslagens sjunde kapitel finns vissa bestämmelser om begravningsplatsens gravanordningar.

En gravanordning får inte föras bort från en gravplats utan upplåtarens medgivande, oavsett vem som är gravrättsinnehavare (7 kap. 28§, 35§). Efter att gravrätten upphört och gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller gravrätten upplåtaren. Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, ska den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats. I paragrafen där detta regleras finns också en hänvisning till kulturmiljölagen för ytterligare föreskrifter om hänsyn till kulturmiljöarbetets intressen (7 kap. 37§).

Upplåtaren kan bestämma om en så kallad begränsad gravrätt som avser bestämmelser över gravanordningens utseende och beskaffenhet, samt gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Vid upplåtelse av en begränsad gravrätt ska upplåtaren ha ansvar för att gravplatsen hålls i ordnat och värdigt skick (7 kap. 8§).

Begravningslagen och kulturmiljölagen gäller parallellt.

Det finns ingen myndighet som har vägledningsansvar för begravningslagen, medan Riksantikvarieämbetet vägleder om kulturmiljölagen.

Begravningslagen tar inte över kulturmiljölagen. Det som är tillåtet enligt begravningslagen kan vara förbjudet eller tillståndspliktigt enligt kulturmiljölagen. Att 7 kap. 20§ begravningslagen i vissa fall ger huvudmannen rätt att ta bort gravvård på återlämnad gravrätt innebär

inte att denna möjlighet samtidigt finns enligt 4 kap. 13§ kulturmiljölagen.

Möjligheter att genomföra åtgärder utan medgivande av gravrättsinnehavare med återopande av exempelvis arbetsmiljöskydd innebär inte per automatik att åtgärden kan genomföras enligt kulturmiljölagen.

Åtgärder som riskerar att minska eller förvanska kulturhistoriska värden är tillståndspliktiga enligt kulturmiljölagen. Borttagning av fast anordning är alltid tillståndspliktig.

Finansiering av vård och underhåll Begravningsavgiften

Begravningsavgiften ska, förutom att gå till den allmänna begravningsverksamheten, täcka skötsel, vård och underhåll av såväl begravningsplats som kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. Kammarkollegiet fastställer den gemensamma begravningsavgiften som finansierar Svenska kyrkans begravningsverksamhet. Det är också Kammarkollegiet som har vägledningsansvar om Begravningsavgiften. De skriver följande om hur begravningsavgiften ska användas för gravanordningar som är återlämnade till upplåtaren:

Om det finns en kulturhistorisk inventering och värdering av de enskilda gravanordningarna och de kulturhistoriskt värdefulla är tydligt markerade på gravvårdskarta eller motsvarande (på plats), eller är uppförda i inventarieförteckningen (flyttade från sin plats och uppställda) så kan skötseln bekostas av begravningsavgiften. Kammarkollegiet vill förtydliga att det är den enskilda gravanordningen som ska bedömas om den är kulturhistoriskt värdefull. Samtliga gravanordningar bedöms alltså inte per automatik som kulturhistoriskt värdefulla.

Kyrkoantikvarisk ersättning, KAE

Enligt 4 kap. 16§ kulturmiljölagen har Svenska kyrkan rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Detta kallas den kyrkoantikvariska ersättningen.

Huvudmännen för begravningsverksamheten har rätt att täcka kostnaderna för vård och underhåll av begravningsplatserna och deras kulturhistoriska värden med begravningsavgiften. I de fall kostnaderna kan täckas av begravningsavgiften ska inte kyrkoantikvarisk ersättning beviljas, såvida inte synnerliga skäl föreligger.

Vissa äldre gravvårdar kan enligt 19 § kulturmiljöförordningen (1988:1188) klassas som kyrkliga inventarier, vilket medger att åtgärder på dessa kan bekostas med kyrkoantikvarisk ersättning. Detta avser musealt uppställda eller monterade gravstenar eller löst placerade sådana i kyrkobyggnaden eller på begravningsplatsen, exempelvis gravhällar som ursprungligen haft sin placering inne i kyrkan men som nu har en sekundär placering.

För att en kyrkotomt eller begravningsplats ska kunna få kyrkoantikvarisk ersättning måste objektet omfattas av en vård- och underhållsplan. Objekt som kan vara berättigade till KAE är exempelvis omgärdningar (det vill säga kyrkogårdsmurar, staket och grindar), kulturhistoriskt värdefulla monument eller minnesstenar samt växtmaterial.

Historisk och geografisk kontext

För att skapa förståelse för det vi ser på kyrkogården idag behöver vi blicka utanför kyrkogårdsmuren och titta på trakterna som omger den. En socken är en äldre benämning på en landsortsförsamling och består av flera intilliggande byar och orter kring en sockenkyrka.

Information om socknen som har betydelse för kyrkogårdens utveckling redovisas kortfattat nedan för att ge en historisk och geografisk kontext.

Hällstads församling omfattar Hällstads socken och kyrka, Kärråkra socken och kyrka, Murums socken och kyrka, Möne socken och kyrka samt Södra Vänga socken och kyrka. Hällstads församling ingår i Ulricehamns pastorat.

Hällstads socken

Hällstads kyrka ligger ungefär 18 kilometer nordväst om Ulricehamn. Kyrkan är placerad relativt centralt inom socknen belägen söder om länsväg 182 mellan Timmele och Annelund. Socken är en kuperad och sjörik

skogsbygd med inslag av odlingsbygd. Trakten har ett nät av småvägar mellan de olika byarna. Hällstad ligger mellan två hedniska platser; den i Väby och den i Hov. Ett fyrtiotal av Västergötlands rikaste gravfält från vikingatiden finns i Hov, bland annat många stormannagravar. Boplatser och en hällkista från stenålderstid finns och från bronsålder finns gravrösen, stensättningar, skålgropsförekomster och en hällristning. Från järnåldern finns sju gravfält. Namnet skrevs 1299 Hälftadh vilket härleddes till kyrkbyn. Efterleden är stad, plats, och förleden är troligen mansnamnet Hälf.

Inom socknen ligger orten Älmestad med småhus- och flerfamiljshus samt mindre industribebyggelse. I övrigt är bebyggelsen inom socknen framför allt agrar. Området runt Hällstads kyrka klassas som värdefullt odlingslandskap klass 111. Äldre gårdar som funnits inom socknen är Hovs säteri och Älmestad Knapagårds säteri. Jordbruket har traditionellt varit en betydelsefull näring men även textilrelaterade verksamheter med

Hällstad, häradsekonomska kartan sent 1800-tal. Källa: Lantmäteriet.

Hällstads kyrka med närmiljö 2022. Källa: Lantmäteriet.

syfabrik samt hemsömnad och hemstickning har varit sysselsättningar i socknen.

Hällstads kyrka och kyrkomiljö

Kyrkobyggnaden ligger på en höjd i landskapet (252 meter över havet) med den omkringliggande kyrkbyn. Kyrkogården omger kyrkobyggnaden med öppnare och glesare ytor i norr samt med äldre ytor med tätare karaktär i söder. Kyrkan stod klar 1819 och ersatte en medeltida kyrka som stod på samma plats. Byggmästare var Per Eriksson i Thå från Sandhult. Kyrkan invigdes 1821. Tornet stod inte klart förrän 1835 på grund av socknens dåliga ekonomi.

Hällstads kyrka är en nyklassicistisk salkyrka med ett långt och brett kyrkorum med ett tresidigt kor. Medeltida sandstenskvadrar återanvändes i den nya kyrkan och finns synliga i grunden i sydost. Tornet har en lusthusliknande lanternin med hörnpilastrar. Exteriören är i princip intakt sedan byggtiden förutom en utbytt sydport.

Interiört tillkom bland annat ett tredingstak samt orgel och orgelläktare 1899. Orgelläktaren är smyckad

med tre emblem; ett med en harpa och blåsinstrument, ett med Västergötlands vapen med lejon och krona, samt ett med symbolerna för tro, hopp och kärlek; korset, ankaret och hjärtat. År 1918 fick kyrkan sin nuvarande altarpupp. Altartavlan är en kopia av C. G. Plagemans målning från 1866 som hänger i Lovö kyrka. Motivet visar Jesus som välsignar barnen. G. W. Sparrenfält gjorde kopian 1918, en gåva av familjen Brovall på Hovs egendom.

År 1923 renoverades kyrkobyggnaden igen med bland annat en ny predikstol med baldakin. Predikstolen ritades av arkitekt Erik Friberger. 1956 färgsattes kyrkorummet på nytt. Ljudtaket ovan predikstolen tillkom 1959, ritat av arkitekt Anders Ekman. Orgeln har en nyromansk fasad från 1898–1899 som är skapad av arkitekt Axel Lindegren.

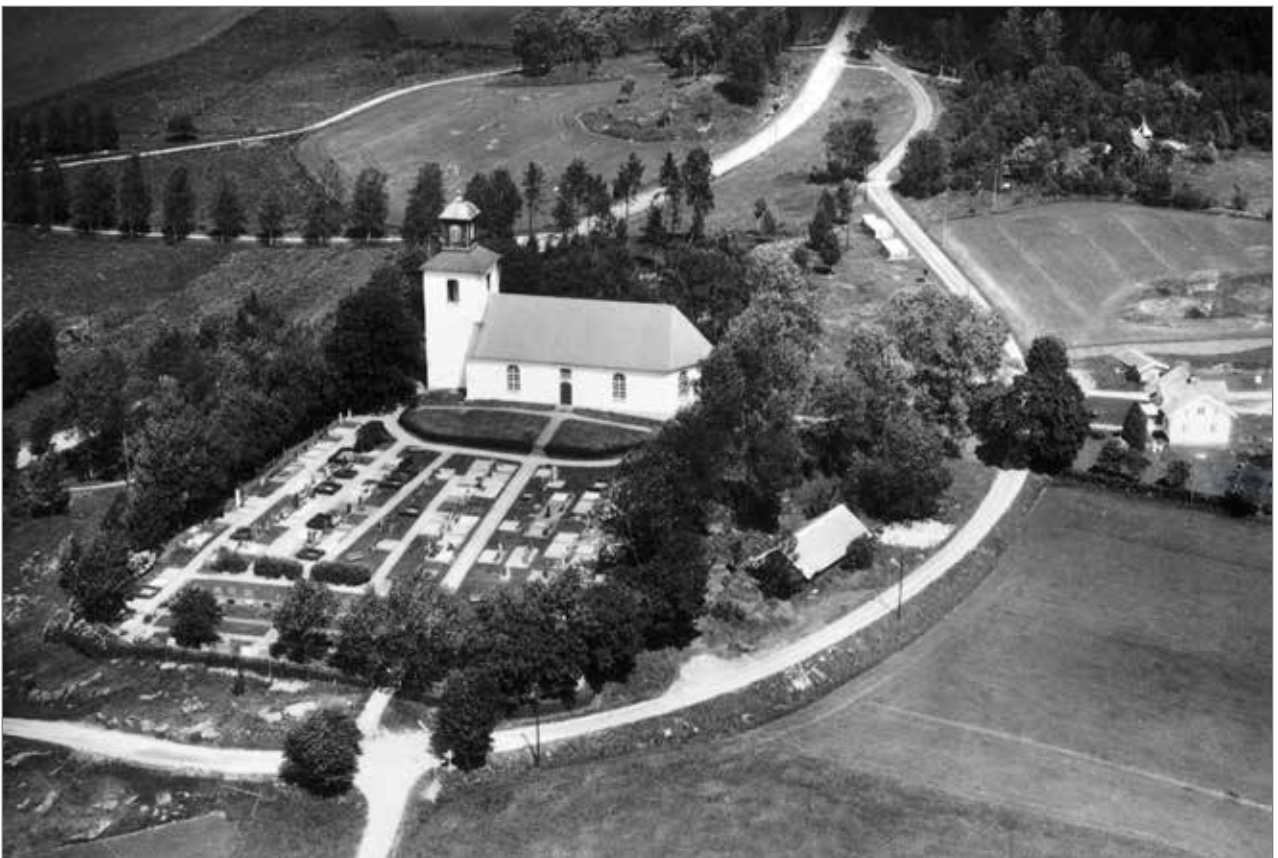
Runt kyrkan finns en kyrkby med kyrkstall, prästgård från sent 1800-tal och arrendegård samt ett församlingshem från 1966. Intill kyrkobyggnaden i väst finns en mindre ekonomibyggnad.

Hällstads kyrka 1935. Källa: Vänersborgs museum.

Hällstads kyrka. Källa: Riksantikvarieämbetet.

Hällstads kyrka 1967. Källa: Vänersborgs museum.

Hällstads kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Hällstads kyrkogård har medeltida ursprung. Vid tiden för den nuvarande kyrkans tillkomst var kyrkogården koncentrerad till kyrkans södra sida. År 1945 breddades kyrkogården åt söder och 1973 gjordes en stor utvidgning på kyrkobyggnadens norra sida. Båda utvidgningar

har plana ytor till skillnad från den äldre, södra delen som sluttar åt söder. 1973 tillkom en större parkeringsyta i norr och ekonomibyggnaden nordväst om kyrkan. 1988 asfalterades de större gångarna på kyrkogården. En minneslund anlades på kyrkogårdens norra sida 2002.

Runt kyrkan finns en kyrkby med kyrkstall från tidigt 1900-tal (öster om kyrkogården), prästgård och

Denna och nästa sida: Hällstads kyrkomiljö 2022.

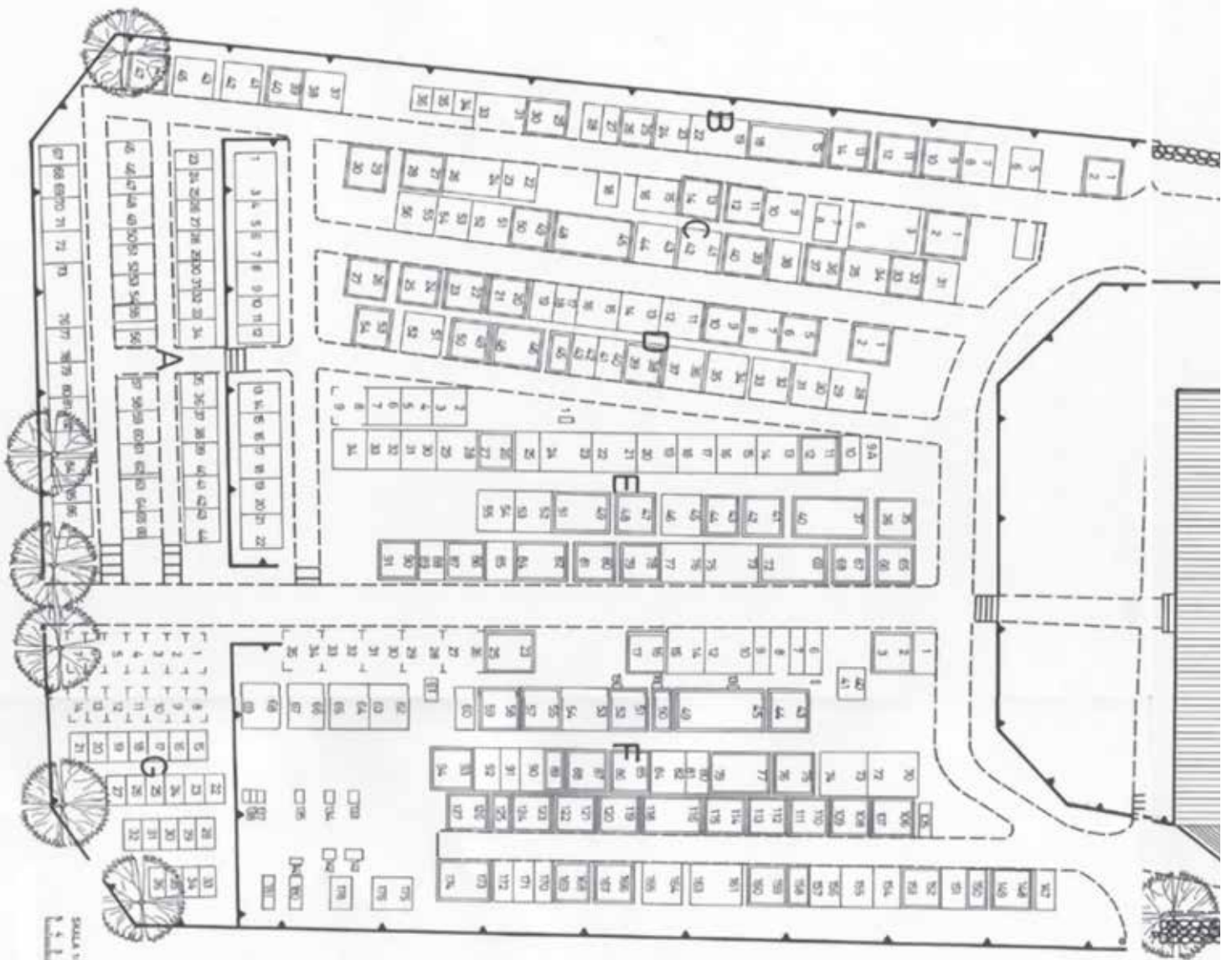
arrendegård från sent 1800-tal samt ett församlingshem från 1966 (samtliga byggnader nordväst om kyrkogården).

Det så kallade Hällstadsmonumentet av sandsten från 1100-talets slut står placerat söder om kyrkobyggnaden. Hällstadsmonumentet är en liljesten och är ett gravmonument över någon av bygdens forna stormän. Det flyttades tillfälligt till göteborgsutställningen 1923 och kallades för landets vackraste gravsten. Monumentet konserverades 1991 och fick ett skärmtak 1993.

Enstaka stenramsgravar har tagits bort till förmån för gräsytor. Enligt bildokumentation från 1960- och 1970-talen fanns det betydligt fler stenramsgravar på den södra delen av kyrkogården än i nutid. Flertalet av de vårdar som finns kvar har tidigare haft stenramar men dessa har tagits bort till förmån för gräsytor.

Den äldsta gravan på Hällstads kyrkas norr sida är den von Schwartzenhoffska familjegraven. Här vilar majoren och riddaren av Kungl. Svärdsorden Carl Gustav von Schwartzenhoff (d. 1806) och hans fru Charlotta Björnberg, dotter Hedvig Maria och son Ulric Crispin von Schwartzenhoff. Allt sedan Ulrics farfars far Bengt Schwartz adlades 1682 hade samtliga manliga medlemmar varit officerare och Ulric skrevs in som volontär vid västgötska kavalleriets regemente som 9-åring. Gravens plats på kyrkans norra sida föregicks av en rad dispyter där von Schwartzenhoff bland annat förespråkade en begravningsplats på sin gård i Hov, inte bland andra Hällstadsbor. Norra sidan var tidigare en plats som tjänade som gravplats för självspillingar och brottslingar. Men från denna plats kunde Ulric skymta sin gård vid Hov. I sakristian finns en planritning av den gamla kyrkan utförd under tidigt 1800-tal av Ulric Crispin von Schwartzenhoff.

- ☉ BUSGAR
- ⬜ BERG I DAGEN
- A KVARTERSBETECKNING
- ⬜ PARKUTRYTA

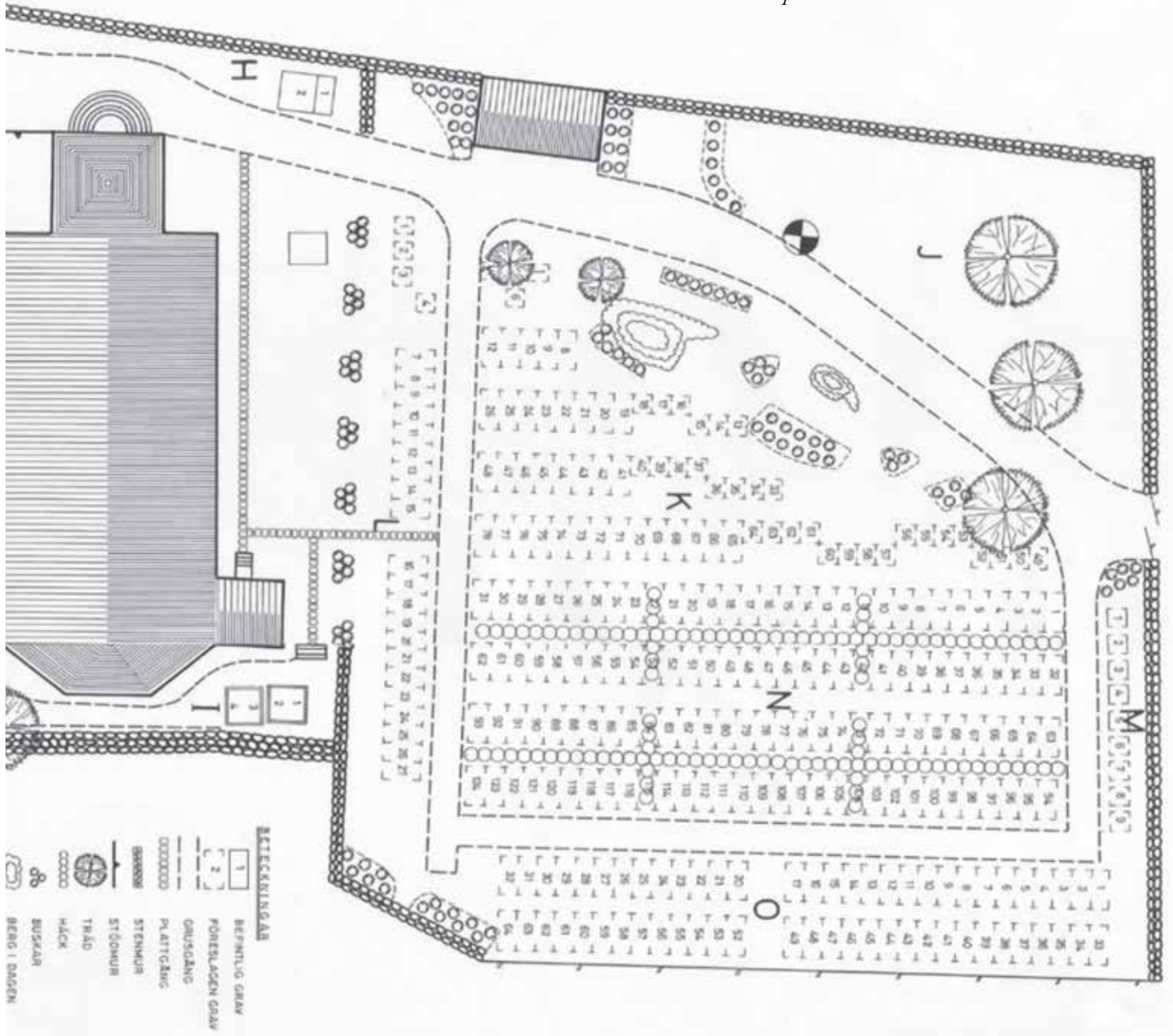
GRÄNKARTE B.L. DEN SKÖRA OCH KRISKAN HALL
 TILLKÖMMAVT GENOM KÖPNING AV GRÄNKAR-
 TA PÅLÅN ÅR 1965 OCH DELEN NORR OCH KRISKAN
 GENOM INMÄTNING.

KARTA ÖVER
HÄLLSTADS KYRKOGRÄR
 I ULRICEHAMNS KOMMUN
 UPPRÄTTAD ÅR 1987

Östriksson

Hällstads kyrkogård, gravkarta. Källa:
Ulricehamns pastorat.

Kärråkra, häradseconomiska kartan sent 1800-tal. Källa: Lantmäteriet.

Kärråkra socken

Kärråkra kyrka ligger ungefär 25 kilometer norr om Ulricehamn och ligger kring ett biflöde till Lidan. Socknen är en odlingsbygd längs ån och är i övrigt och till stor del en mossrik skogsbygd. En hällkista från stenåldern har hittats och från bronsåldern finns skålgropsförekomster. Från järnålder finns gravfält och stensättningar. År 1420 hette socknen Kydruka, år 1540 skrevs namnet Kidåkra och Kyrrak. Namnet innehåller kidh, killing, och råk, långsträckt sumpmark med källdrag, som troligtvis syftar på Kartmossen som finns vid kyrkan. Under 1600-talet tillkom namnet Kärråkra.

Inom socknen har inte funnits gods eller herrgårdar men det har sedan indelningsverket under sent 1600-tal funnits sju soldattorp. Bebyggelsen är övervägande jordbruksrelaterad. Den odlade jorden är endast 20 procent av socknens areal men historiskt är det den jordbruksrelaterade näringar som varit dominerande.

Ur socknens lokalhistoria kan nämnas Johannes Nilsson (1830–1883), emigranten från Kärråkra. Han föddes på Häggryda Övergårdens soldattorp och växte upp i en backstuga under Mickelsgården. Han utvandrade 1852 från Kärråkra till Amerika. Han kallades sig John Nel-

son och började arbeta med järnvägsbygge och snickerier i Rockford, Illinois. På en utställning i Chicago upptäckte han en strumpstickningsmaskin som han ansåg ha utvecklingspotential. År 1870 var prototypen färdig och The Nelson Knitting Company startades och gav många arbetstillfällen i Rockford. I staden finns fortfarande spår efter Nelson i bland annat Nelson Street, Nelson School och Nelson Hotel.

Ytterligare lokalhistoria är Carl Öman (1870–1955) och hans engagemang i hembyn Kärråkra. Öman var hembygdsforskare, poststationsföreståndare, kommunalordförande och förtroendemän. Efter sig lämnade han 42 anteckningsböcker, brev och papper med historia över händelser i Kärråkra. Hans ställning i byn grundade sig på hans stora kunnighet, hans förmåga att uttrycka sig i tal och skrift samt i hans profession postkontoret på Brogården, som blev socknens medelpunkt. I ett rum i ekonomihuset på Kärråkra kyrkogård finns ett rum över Öman och hans kvarlåtenskap testamenterades till Kärråkra församling av dottern Ingrid Johansson.

Kärråkra kyrka medverkar också i samtliga tre filmer om Änglagård av Colin Nutley. Exteriört har den

Kärråkra kyrka med närmiljö 2022. Källa: Lantmäteriet.

Kärråkra kyrka 1956. Källa: Vänersborgs museum.

Kärråkra omkring 1960. Källa: Lantmäteriet.

sin plats på höjden i landskapet med den intilliggande slingrande vägen där bland annat ett begravningsståg sakta tågar fram. Interiört filmades scenerna i den närliggande Öra kyrka.

Kärråkra kyrka och kyrkomiljö

Kyrkan står på en höjd i landskapet omgiven av kyrkogården och därom ett par äldre gårdsbebyggelser. Kyrkans placering på en höjd med omgivande kärr i socknens sydvästra hörn anses härröra från att platsen skulle främja socknen bäst i händelse av krig.

Kyrkobyggnaden har medeltida ursprung med sandstensstomme. När kyrkan restaurerades 1929 fastställdes

Kärråkra kyrka 1903 utan torn med klockstapel. Källa: Riksantikvarieämbetet.

de äldsta delarna till år 1150 genom en studie av murverket. En takstol med kroppås och remstycke från 1210 finns bevarad över kyrkans västra del. 1822 gjordes en större om- och tillbyggnad till en nyklassicistisk salkyrka med tresidigt avslutat kor. Byggnaden restaurerades 1856 och mycket av det äldre i byggnaden togs bort. Tornet tillkom 1909–1910 i nyromansk stil med en oputsad granitkvaderstomme. Tornets arkitekt var Axel Lindegren. När kyrktornet byggdes flyttades vapenhuset i väster ut på kyrkogården för att tjäna som materialbod. När detta skedde upptäcktes en massgrav därunder, utan kistor, vilket kan härröra från digerdöden. På den södra väggen finns huggen sandsten som stammar från den äldre kyrkan och på den norra sidan finns en stensulptur inmurad i fasaden.

Interiört har byggnaden ett långsmalt kyrkorum med blått tak. Altartavlan är från 1600-talet och har motiv från Golgata med den korsfäste Jesus i mitten jämte Herrens moder Maria och lärjungen Johannes. Altartavlan plockades ned 1856 och ersattes med ett kors med mantel. Fram till 1910 förvarades tavlan i klockstapeln på kyrkogården, när den sedermera monterades igen i kyrkorummet. Kyrkan präglas av 1950-talsrenoveringen gestaltad av arkitekt Ärland Noréen då byggnaden fick ny predikstol, nya bänkar och altarring. Kyrkan har en orgel från 1954 tillverkad på Tostareds orgelfabrik med en siluett formad som ett w.

Denna bild samt foton till höger: Kärråkra kyrkomiljö 2022.

Kärråkra kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

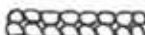

Kyrkogården är liksom kyrkan medeltida. Kyrkogården har en 1800-talskaraktär med öppna ytor omgärdade av kallmurar och en trädkrans. Historiskt har funnits två klockstaplar på kyrkogården: en från 1743 och en uppförd 1825 av byggmästare Lars Andersson från Häggryda. År 1931 flyttades den sista klockstapeln till Fornparken i Skara där den fortfarande står. En ekonomibygnad som uppfördes 1982 står i nordöstra hörnet av kyrkogården. Enligt bilddokumentation från 1950-talet fram till 1970-talet fanns det betydligt fler stenramsgravar på kyrkogårdens södra, norra och östra sida. Flera av dagens vårdar har haft stenramar men dessa har avlägsnats till förmån för gräsyta. I sydost finns ett sorgeträd.

Kärråkra kyrkogård, gravkarta.
 Källa: Ulricehamns pastorat.

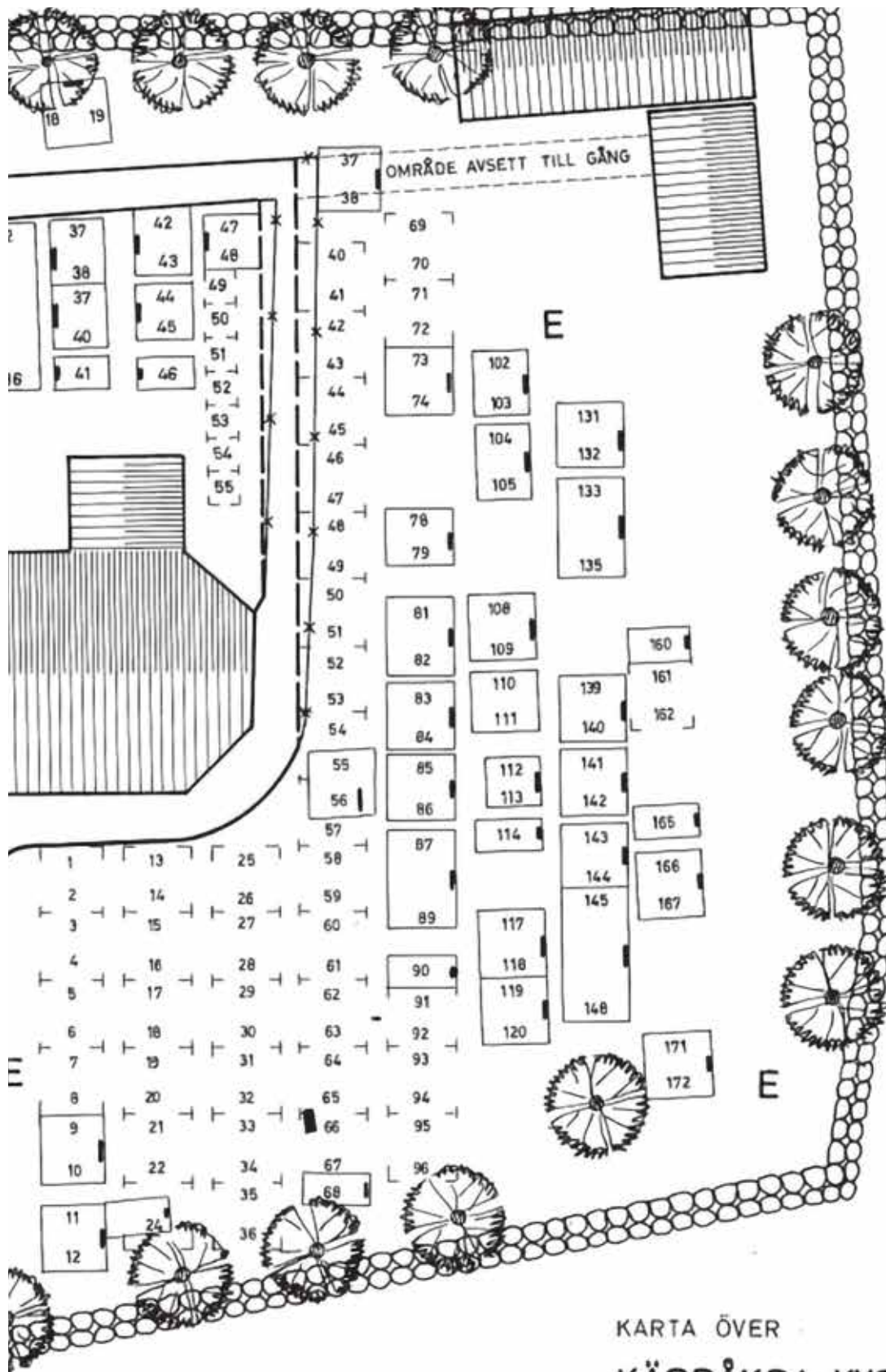
BETECKNINGAR

- 1 BEFINTLIG GRAV
- 2 FÖRESLAGEN GRAV (125 x 250 CM.)
- 3 — || — URNGRAV (125 x 125 CM.)
- STENMUR
- BEFINTLIG GRUSGÅNG AVSEDD ATT UTGÅ
- FÖRESLAGEN GRUSGÅNG
- TRÄD
- A** KVARTERSBETECKNING

SYMBOLER FÖR GRAVSTENAR ÄR EJ SKALENLIGT INRITADE

KARTA ÖVER
KÄRRÅKRA KYRKOGRÅRD

ÄLVSBORGS LÄN

Upprättad den 30 augusti 1972 av

Olof Robertsson
 Ingenjör

20 25 30 METER

Murum, häradsekonomiska kartan sent 1800-tal. Källa: Lantmäteriet.

Murums socken

Murums kyrka ligger ungefär 21 kilometer nordväst om Ulricehamn. Kyrkan ligger relativt centralt placerad i socknen. Murums socken ligger kring ett tillflöde till Lidan och socknen har odlingsbygd vid ån och i övrigt är det kuperad skogsbygd. Trakten är fornlämningsrik. Tre hällkistor från stenåldern är funna och från järnåldern finns två gravfält och stensättningar. Fyndigheter fastställer att Murum varit bebott i minst 4 000 år. Namnet Murum skrevs 1380 Mureem och härleddes till kyrkbyn. Efterleden i namnet är hem; boplats; gård. Förleden kan vara mur; stenmur. Bebyggelsen i kyrkans närhet kallas Kyrkeberg och består av mindre gårdsbebyggelser i en kyrkby. Den jordbruksrelaterade näringen har varit dominerande.

Lokalhistoria kan nämnas genom Ätten Ugglas. Ugglas är en gammal frälsesläkt från Västergötland, känd sedan 1508. Släkten introducerades på Riddarhuset 1625 med nummer 100. På Murums kyrkas södra långhusvägg sitter en ligghäll över amiralen och befälningssmannen Clas Arvedsson Ugglas och hans hustru Estered Knutsdotter Hård af Torestorp. Höger om denna ligghäll finns en porträttgravhäll över deras son, Jöran Klasson Ugglas och

hans båda hustrur Märta Gustafsdotter Kaffe (d. 1614) och Agneta Johansdotter Ekelöf. Clas Arvedsson Ugglas deltog i riksdagen 1582 och innehade gårdarna Påarp, Saleby, Domö och Lastorp. På ligghällen finns Ugglas och Hårds vapensköldar med Clas och Estereds initialer. På porträttgravhällen finns sex vapen: Kaffe, Ribbing, Ugglas, Hård af Torestorp, Ekeblad och Forstenaätten.

Murums kyrka och kyrkomiljö

Kyrkan ligger placerad på en höjd i landskapet med omgivande kyrkbymiljö med småhus och gårdsbebyggelser och jordbrukslandskap i söder. Kyrkobyggnaden är placerad intill den norra tomtgränsen där skogsvegetationen breder ut sig. Murums kyrka uppfördes 1850 fritt efter ritningar av Kungl. Överintendentsämbetets arkitekt Axel Lindgren. Byggmästare var Andreas Andersson från Toarps församling. Byggnaden ersatte en medeltida kyrka på samma plats som den nuvarande. Den tidigare kyrkan hade en klockstapel och en romansk dopfunt i sandsten. Dopfunten och klockorna finns i den nuvarande kyrkan. Den nya kyrkan rymde 690 personer när den stod klar.

Murums kyrka med närmiljö 2022. Källa: Lantmäteriet.

Murums nya kyrka uppfördes i en nyklassicistisk stil med ett särpräglad, pyramidformat torntak med målade urtavlor. År 1950 renoverades den kyrkan interiört. Den invändiga korabsiden murades upp och sydporten sattes igen, läktarunderbyggnader uppfördes och altaruppsats, bänkar och ljudtak till predikstolen nytillverkades. Kyrkan har ett kyrkorum med välvt trätak. Rummet har ett rundat kor med en stor altartavla från 1950 utförd av Göteborgskonstnärinnan Saga Walli. Konstverket är en triptyk, ett tredelat konstverk. Orgeln är nygotisk/romansk och byggdes 1904 av orgelbyggare Levin Johansson i Liared.

Murums kyrka 1956 Källa: Vänersborgs museum.

Murums kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Kyrkogården och kyrkans plats är medeltida. Från 1950-talet till 1970-talet var, enligt bildokumentation, vegetationen i form av träd glesare på kyrkogården och lövträdsvegetationen runt kyrkogården var betydligt mer återhållen än i nutid. Enligt historisk

Till höger: Murums omkring 1960. Källa: Lantmäteriet.

*Murums kyrka från norr med transformatorstationen.
Källa: Riksantikvarieämbetet.*

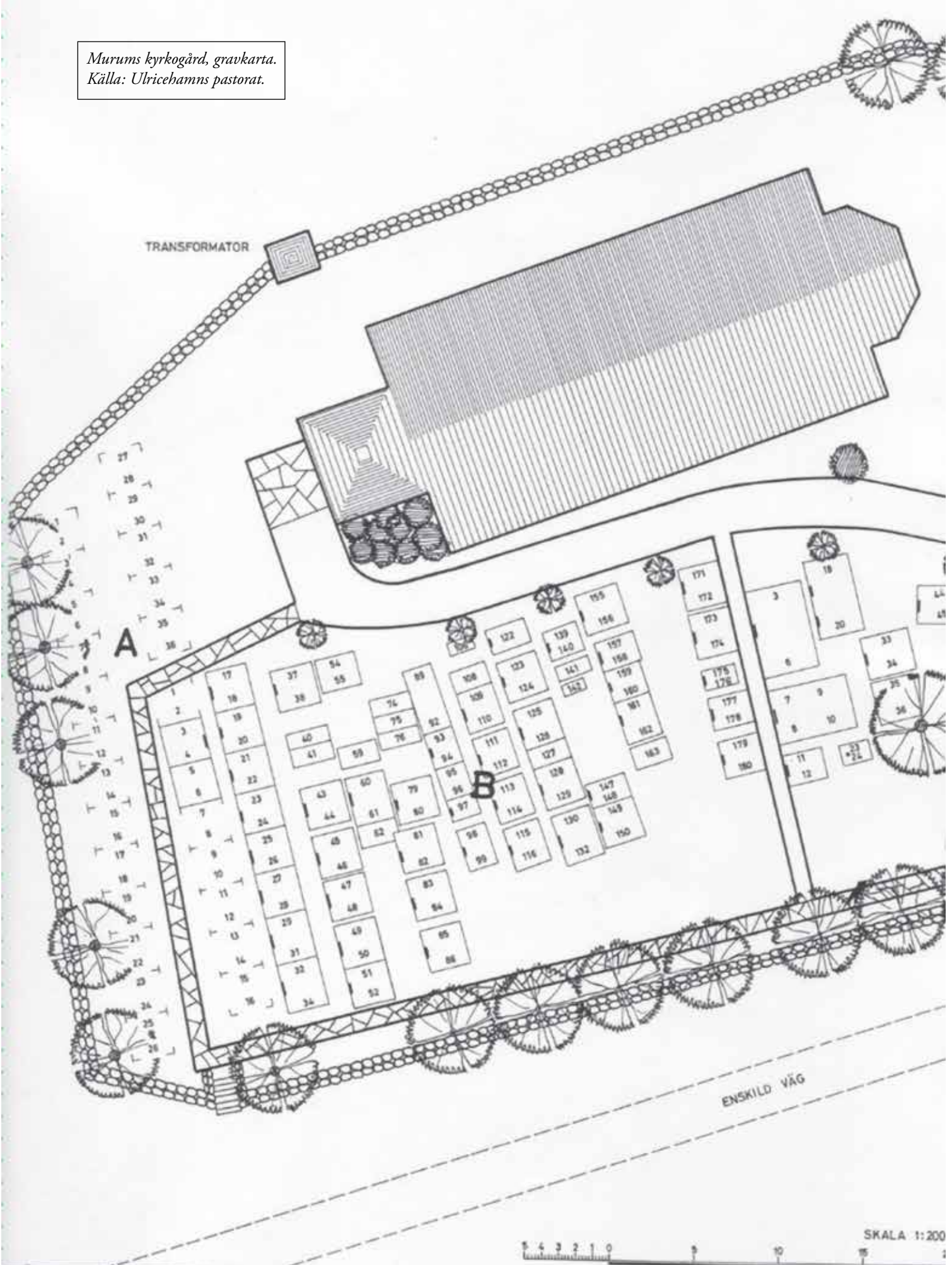
bilddokumentation hade området norr om kyrkobyggnaden tidigare en öppnare karaktär där transformatorstationen samt den kuperade terrängen var synlig på ett annat sätt än idag. Kyrkogårdens västra del har tidigare varit relativt gles och oanvänd, ett område som idag har flertalet nyare vårdar. Stenramsgravar har på ett antal platser avlägsnats till förmån för gräsyta. Transformatorstationen norr om kyrkan, byggd 1950, används idag som förråd. I nordost intill stödmuren står ett mindre uthus, troligtvis från tidigt 1800-tal.

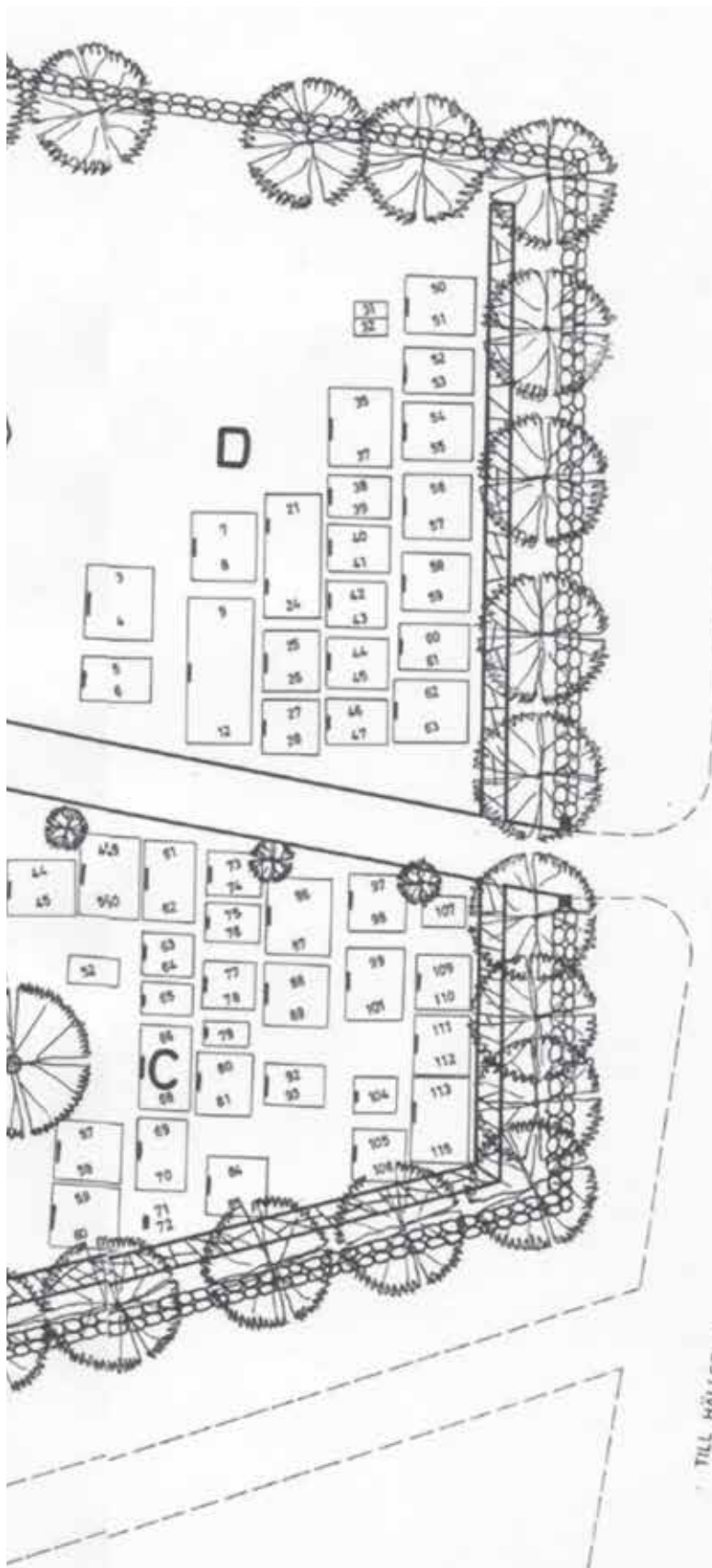

Denna och nästa sida: Murums kyrkomiljö 2022.

Murums kyrkogård, gravkarta.
Källa: Ulricehamns pastorat.

TILL ÖRA

BETECKNINGAR

- BEFINTLIG GRAV
- FÖRESLAGEN GRAVPLATS (2)
- FÖRESLAGEN GRAVPLATS (3)
- STENMUR
- PLATTGÅNG
- TRÄD
- BUSKE
- KVARTERSBETECKNING

SYMBOLER FÖR GRAVSTENAR ÄR EJ SKA INRITADE

TILL HÄLLSTAD

KARTA ÖVER
MURUMS KYRKOGRÅRD
 ÄLVSBORGS LÄN

Sammanställd av nymätning av om-
 väster om kyrkan och från avdrag c
 karta upprättad år 1955.

Mariestad den 21 augusti 1972

Olof Robertsson

1:200
 20 25 30 35 40 METER

Möne, häradsekonomska kartan sent 1800-tal. Källa: Lantmäteriet.

Möne socken

Möne kyrka ligger ungefär 21 kilometer norr om Ulricehamn. Kyrkan ligger sydväst inom socknen som är en höglänt skogsbygd med inslag av odlingsbygd. Potatis har varit en viktig gröda i Möne och grödan, som också maldes till mjöl, såldes till närbelägna handlare i trakten samt i Borås och i Ulricehamn.

Från järnåldern finns ett gravfält och stensättningar. Namnet skrevs historiskt som Mömöne vilket härrör från kyrkbyn där förleden mon/mön avser höjdrygg, ås. Bebyggelsen med hus och gårdar är något utspridd i landskapet. Vid kyrkan finns en mindre bymiljö.

I Möne socken hittades den unika Mönekragen. Torparen Johannes Andersson skulle röja undan ett stenröse som »lå utaföre kvestadörra« och när han slängde sten efter sten fann han plötsligt fyra kalkstenshällar som var ställda på kant. Inne i det rum som bildades av dessa hällar fann han en sjuringad guldkrage. Året det hände var 1864 och platsen var Yttergårdens mark intill Möne kyrka. Mönekragen ska vara från folkvandringstid (400–550 e.Kr.) och är den mest rikt dekorerade halskragen i guld av de totalt tre som hittats i Sverige. Johannes Andersson fick 2,123 riksdaler och 47 öre sil-

vermynt i hittelön för fyndet. Mönekragen finns på Statens historiska museum.

Möne kyrka och kyrkomiljö

Kyrkan och kyrkogården har en hög placering i landskapet. Kyrkobyggnaden ligger på den högsta punkten på platsen och nära den norra tomtgränsen. Den nuvarande kyrkobyggnaden ritades av kyrkorestauratorn Årland Noréen och byggmästare var Arne Fohrman och byggnaden invigdes 1951. Denna kyrkobyggnad är den tredje byggnaden på platsen. Den äldre medeltida kyrkan beskrevs 1829 som uppförd av två jungfrur och den kallades för Mörene kyrka. Den medeltida kyrkan var en offerkyrka till vilken biskop Johannes Marquardi i Skara på 1400-talet gav fyrtio dagars avlat, syndfrihet, åt dem som ville besöka och ge offergåvor till kyrkan. Kyrkan var uppförd av huggen sandsten med ett välvt, målat tak. År 1847 uppfördes en ny kyrkobyggnad som ersatte en medeltida kyrka. Byggnaden från 1847 var i Karl Johan-stil. Kyrkan brann natten till påskdagen 1947, hundra år efter att den stod klar.

Kyrkan som invigdes 1951 var mindre än sin före-

Möne kyrka med närmiljö 2022. Källa: Lantmäteriet.

gångare med 250 sittplatser mot den tidigare som hade 430. Kyrkan har ett traditionellt utförande förutom tornet som är placerat på den södra sidan. Byggnaden är uppförd på ett enkelt och traditionellt sätt med byggnadsmaterial som tegel, granit och putsfasader. Förutom en läktarunderbyggnad som tillkom 1988 är byggnaden intakt sedan uppförandet. Kyrkan har ett avskalat, traditionellt kyrkorum med välvt tak. Altartavlan har träsniderier av skulptören Folke Andersson. Kyrkans orgel tillverkades 1952 och kommer från Tostareds kyrkorgelfabrik.

Möne kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Kyrkogården är medeltida. Enligt historisk bildokumentation har kyrkogården före 1960-talet haft flertalet stenramsgravar, tätt placerade omgärdade av grusade ytor. Flera stenramsgravar finns fortfarande kvar men har minskat i antal. En minneslund har i senare tid anlagt på kyrkogårdens östra sida intill omgärdningen. Förutom kyrkobyggnaden finns en mindre ekonomibyggnad på den östra delen av kyrkogården.

Möne kyrka 1951. Källa: Vänersborgs museum.

Möne omkring 1960. Källa: Lantmäteriet.

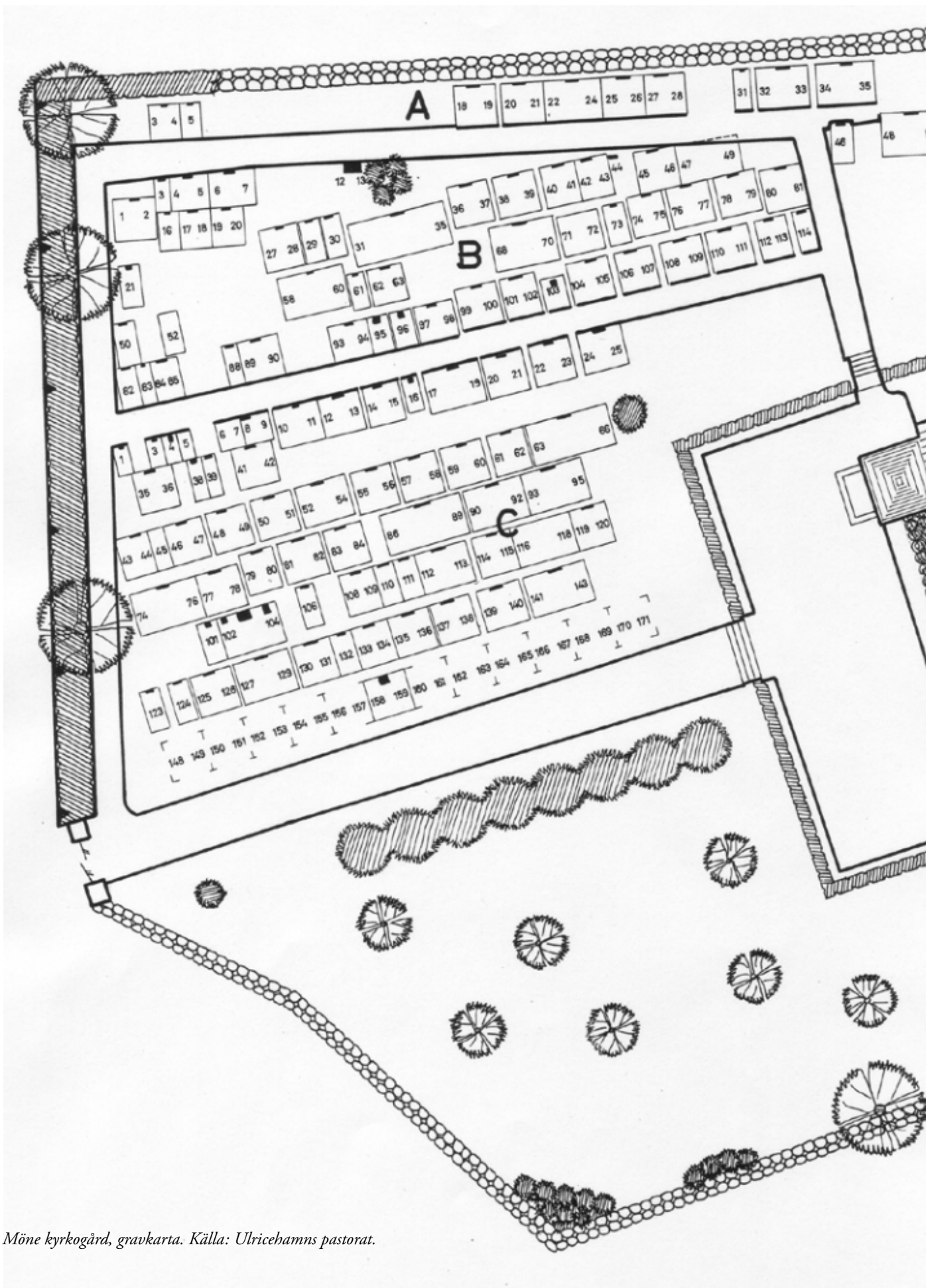

Möne kyrka från söder 1977. Källa: Vänersborgs museum.

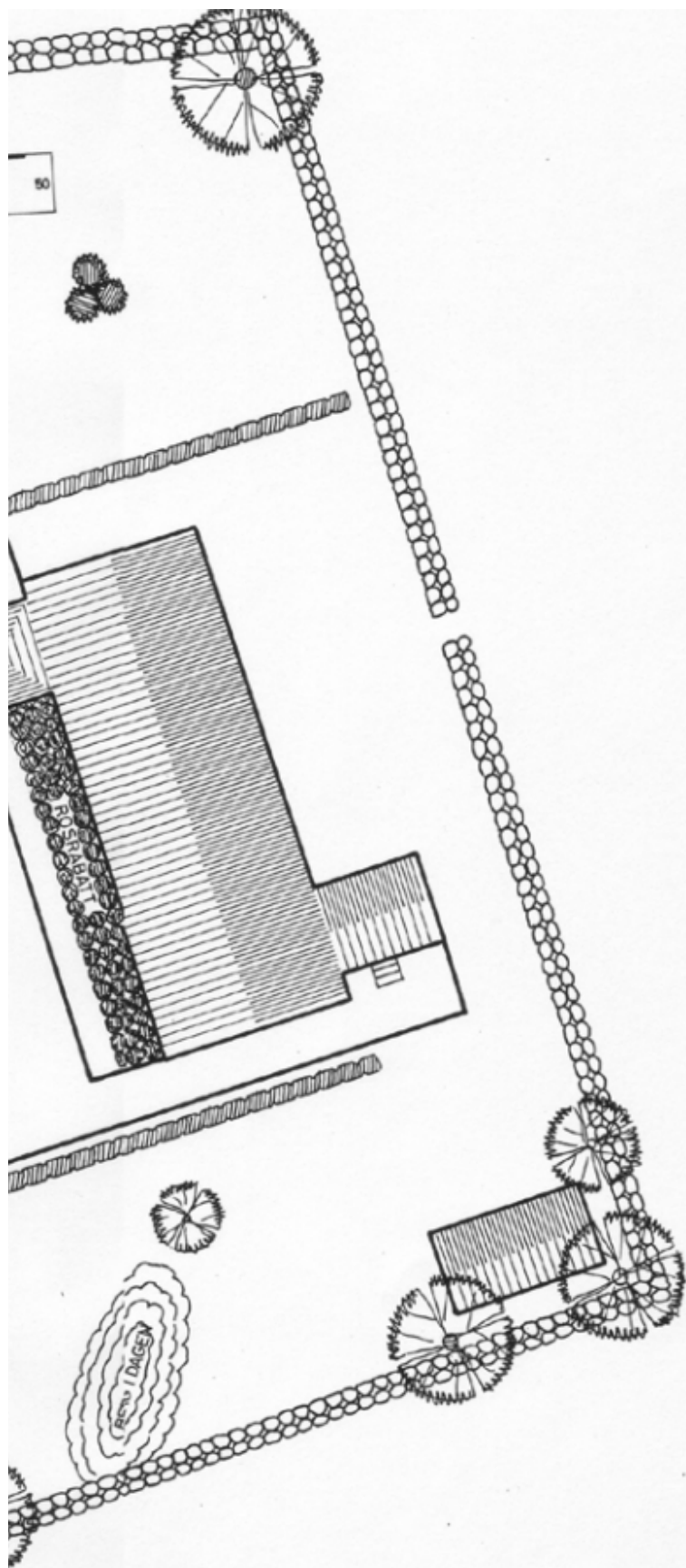

Denna och nästa sida: Möne kyrkomiljö 2022.

Möne kyrkogård, gravkarta. Källa: Ulricehamns pastorat.

BETECKNINGAR

- 1 BEFINTLIG GRAY
- 2 FÖRESLAGEN GRAYPLATS (250 x 250 CM.)
- 3
- STÖDMUR
- STENMUR
- HÄCK
- TRÄD
- BUSKE
- A** KVARTERSBETECKNING

SYMBOLER FÖR GRAYSTENAR ÄR EJ SKALENLIGT INRITADE

KARTA ÖVER
MÖNE KYRKOGRÅRD
 ÄLVSBORGS LÄN

Upprättad den 25 augusti 197.
Olof Robertsson

Södra Vånga,, häradsekonomiska kartan sent 1800-tal. Källa: Lantmäteriet.

Södra Vånga socken

Södra Vånga kyrkoruin ligger ungefär 21 kilometer norr om Ulricehamn. Kyrkoruinen är placerad relativt centralt i socknen som är en odlingsbygd omgiven av skog. Från bronsåldern finns gravrösen och från järnåldern finns två gravfält och stensättningar. Namnet Vånga skrevs 1380 Wanga och härrör från kyrkbyn. Vång avser en bys eller ett hemmans inhägnade ägor i motsats till utmarken.

Den jordbruksrelaterade bebyggelsen är dominerande i socknen. Intill Södra Vånga kyrkoruin har funnits skola, affär och missionshus. Jordbruket har varit den dominerande näringen trots att marken i området historiskt varit mycket stenrik.

Södra Vånga ruinkyrka och kyrkomiljö

Södra Vånga ruinkyrka och kyrkogård ligger på en höjd i det omkringliggande jordbrukslandskapet med gårdsbebyggelser och småhus. Den medeltida kyrkan ska ha uppförts 1200-talet och var fram till omkring år 1400 en annexförsamling i pastoratet Möne och Vånga. Ef-

ter 1866 användes Möne kyrka sockenkyrka och Södra Vånga kyrka övergavs. Kyrkan revs omkring 1870 efter att ha varit i ett dåligt skick och all inredning auktionerades bort. På 1930-talet iordningställdes ruinen. Ruinkyrkan är en öppen ruin utan tak med råa stenvägg och markbeläggning i form av gräsmatta.

Kyrkobyggnaden uppfördes av gråsten med rakt kor utan absid. Den hade en smal ingång mellan långhus och kor och saknade sakristia. Vid den norra väggen fanns ett gravkor för major Axel Stårck från Rosendal, död 1699, samt hans hustru Brita Kaffe. Söder om kyrkogården, strax utanför stenmursomgårdningen, finns en minnessten över det bönehus som stod på platsen som byggdes 1870 och som flyttades 1922.

Södra Vånga kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Kyrkogården är medeltida. På kyrkogården finns förutom kyrkoruinen en klockstapel som uppfördes 1726–1727 och som har en klocka daterad till 1681. Tidigare fanns en gång i rak öst-västlig riktning över kyrkogården men denna har vid mitten av 1970-talet ersatts av

Södra Vånga kyrkoruin med närmiljö 2022.

Södra Vånga omkring 1960. Källa: Lantmäteriet.

Södra Vånga kyrkoruin med klockstapel 1927. Källa: Västergötlands museum.

Södra Vånga kyrkoruin vid tiden för restaureringen. Källa: Riksantikvarieämbetet. B

en snedställd gång över kyrkogården, från parkeringen som är belägen i väster. Historiskt har det funnits flertalet stenramsgravar som många ersatts av gräsytor.

Mannerfelts familjegrav fanns tidigare i Södra Vånga kyrka men flyttades ut till en ny gravplats när kyrkan revs. Mannerfeltska släkten adlades 1665 och introducerades 1668 under nummer 775. Bland personerna

som begravts i den Mannerfeltska familjegraven märks bland annat Assar Adolf Mannerfelt (1703–1770) som var löjtnant, gift med Sofia Brita Belfrage (1715–1782). Bland deras barn som vilar i familjegraven märks Carl (1739–1771), Maria Christina (1750–1762), Brita Christina (1752–1779) och sonen Erik Magnus (1755–1807), löjtnant och gift med Ulrika Eleonora Björnberg (1758–1840). Mannerfelt bodde på säteriet Rosendal i Vånga.

Södra Vånga kyrkomiljö 2022.

Södra Vånga kyrkomiljö 2022.

Södra Vånga kyrkogård, gravkarta. Källa: Ulricehamns pastorat.

Kulturhistorisk värdering och bevarandeförslag

Kulturhistoriskt värdefulla strukturer

Under Kulturhistorisk värdefulla strukturer redovisas respektive kyrka och kyrkogård med underrubriker; Kyrkogården som helhet, Byggnader, Gravanordningar samt Kvarter.

Generellt gäller alltid följande för Kyrkogården som helhet:

- Genom att årligen utföra en enkel inspektion av de kulturhistoriskt värdefulla inslagen så som murar, grindar, staket, gravvårdar med mera och notera upptäckta skador kan underhållet planeras och många, på sikt dyra, reparationer undvikas.
- Tänk på att traditionella material och metoder ska användas och att arbetena skall utföras av personer med kunskap och erfarenhet av arbete i kulturhistoriska miljöer.
- Kontakta länsstyrelsen för anvisningar och råd när en ändring eller större vårdinsats ska göras. Generellt gäller följande råd för Gravanordningar och bör tillämpas för samtliga kyrkogårdar:
  - Vid nybegravningar ska stenram och grusbädd bevaras och eventuell ny gravvård ska utformas med de vårdar som förekommer i fältet som förlaga,
  - Vid eventuella återlämningar ska befintliga gravanordningar med stenram, grusbädd och gravvård bibehålls på plats,
  - Vårdar med gårdsnamn angivna bibehålls så långt det är möjligt på ursprunglig gravplats.
  - Avställda vårdar på kyrkogården ska flyttas till en värdig placering, efter godkännande från länsstyrelsen.
  - Samtliga gravanordningar utgör en del av kyrkogårdens karaktär och bidrar till det kulturhis-

toriska sammanhanget, vilket bör beaktas vid förändringar på kyrkogården.

Hällstads kyrka: kyrkogården som helhet

Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Hällstads kyrkogård ligger högt i det omkringliggande jordbruks- och skogslandskapet. Omkring höjden finns en småhus- och jordbruksbebyggelse samt bebyggelse med anknytning till kyrkan som en före detta prästgård, kyrkstall och församlingshem. Församlingshemmet ligger väster om kyrkobyggnaden och länkas samman med denna genom en äldre stentrappa och promenadväg genom lövträdsvegetationen. Kyrkogården består av två större ytor; en i norr och en i söder, vilka har en skild karaktär. Den norra delen har en nyare, öppnare och gles karaktär. Den södra delen präglas av 1800-talets kyrkogård med raka promenadvägar och raka led med vårdar.

Kyrkogården omgärdas av kallmurade stenmurar som är i övervägande gott skick. I väster är muren en stödmur. I nordost omgärdas kyrkogården av ett enklare trästaket. Kyrkogården har en större parkering i norr med entré till kyrkogården med asfalterad väg som leder till kyrkobyggnaden. Entrén i norr har en smidesgrind och saknar grindstolpar. Kyrkogården har entréer i samtliga väderstreck. Förutom i norr finns en entré i väster med en ålderdomlig stentrappa och grindstolpar i sten men det saknas grindar. Här finns en enkel ledstång i metall. I öster finns en entré intill kyrkans östra fasad, med grindstolpar i sten och smidesgrind. I söder har entrén grindstolpar i sten och smidesgrindar. En grusad gång leder från den södra entrén upp mot kyrkans södra fasad. Vid nivåskillnader söder om kyrkobyggnaden samt i gränsen mellan den del av kyrkogården som utvidgades 1945, finns stenlagda trappor.

Hällstads kyrkogård har i inventeringen fjorton kvarter; A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K+N, L och O. Kvarteren A till G ligger på den södra delen av kyrkogården, kvar-

teret H på den västra delen, kvarteret I på den östra delen och kvartererna J till O på den norra delen. Kvartererna A och G tillkom vid utvidgningen 1945 och den norra delen av kyrkogården tillkom vid utvidgningen 1973. På den norra delen tillkom en minneslund 2002.

Kyrkogården har delvis asfalterade gångar, delvis grusade gångar. Strax söder om kyrkobyggnaden finns det så kallade Hällstadsmonumentet placerat under ett pulpettak. Den upphöjda del av området söder om kyrkobyggnaden omges av häckvegetation. Den södra delen av kyrkogården har delvis trädkrans. Den norra har enstaka barrträd och barrväxtbuskage. Vid parkeringen i norr finns en trädkrans. Armaturer inom kyrkogården är på den norra sidan av kyrkobyggnaden omålade metallstolpar med glasklotslykter, på den södra sidan omålade metallstolpar med klassiska stolplykter. Sittbänkar finns vid bland annat minneslunden.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kyrkan och kyrkogården ligger i ett område klassat som värdefullt odlingslandskap inom en samlad kyrkomiljö
- Byggnader som kyrkstallet öster om kyrkogården är viktiga för den kulturhistoriska kontinuiteten
- Murar, grindar med grindstolpar, grusgångar och trädkrans är viktiga för kyrkogårdens helhet
- Stenramsgravar och andra omgärdningar är viktiga kulturhistoriska element
- Hällstadsmonumentet liksom Schwartzenhoffska familjegraven är unik gravvårdar

Hällstads kyrka: byggnader

Här redovisas kyrkogårdens byggnader, förutom kyrkan som beskrivits kortfattat under rubrik Hällstads kyrka och kyrkomiljö.

I högerspalten, uppifrån och ned: Stenmur på kyrkogårdens östra sida. Grind med grindstolpar vid den östra entrén. Stenmur och grusgång på kyrkogårdens norra del. Grind med grindstolpar och grusgång på kyrkogårdens södra del.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom kyrkobyggnaden finns på kyrkogården norra del en ekonomibygnad. Byggnaden uppfördes 1973 och har ett sadeltak med rött tegel, fasader klädda med vit Mexisten och gavelrösten med vit locklistpanel. Fönsterbågarna är vita och dörrarna är röda. Öster om kyrkogården finns ett kyrkstall från tidigt 1900-tal med röda träfasader och sadeltak. Väster om kyrkobyggnaden och kyrkogården finns ett församlingshem byggt 1966. Byggnaden har fasader med vit Mexisten, sadeltak med svarta betongpannor, fönster med vit båge samt portar i vit och röd kulör.

Kyrkstallet öster om kyrkogården.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kyrkstallet är en unik byggnad som bör bevaras i sin materialitet och färgsättning
- Ekonomibygnaden och församlingshemmet har en 1960–1970-talskaraktär som bör bevaras i sin utformning och materialitet

Kyrkan sedd från söder.

Församlingshemmet väster om kyrkogården.

Hällstads kyrka: gravanordningar Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

På Hällstads kyrkogård har inventerats 79 vårdar. Av dessa är en vård från 1700-talet, tio från 1800-talet, fyrtiotre från tiden mellan 1900 och 1920-talet, nitton från 1930 till 1940-talet, fem från 1900-talets mitt eller andra hälft samt Hällstadsmonumentet som härstammar från medeltid. Fyrtiosex vårdar är höga eller medelhöga, tjugonio låga och fyra liggande. Av de inventerade vårdarna har tjugotvå stenram, en har ett smidesstaket och en vård har pollare.

Mer än hälften av de inventerade vårdarna har gårdsnamn eller platsnamn som bland annat Brunstorp, *Dannarp*, *Gammalstorp*, *Kärragärde*, *Knappegården*, *Påvågården*, *Salunda*, *Skattegården*, *Snugge*, *Väby* och *Östrabo*. Titlar är inte helt vanligt förekommande men finns på ett antal vårdar och vanligast förekommande är *hemmansägare*, *kyrkoherde* och *lantbrukare*. Andra titlar är bland annat *klockare*, *folkskollärarinna*, *psalmförfattare*, *riksdagsman*, *prost*, *soldat* och *trotjänare*. Av de ovanligare märks *riddare av kungl. Vasaorden* och *härads skrivare* samt *major*, *riddare* och *överstelöjtnant*.

Ekonomibygnaden på kyrkogårdens norra del.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Hällstadsmonumentet och Schwartzenhoffska familjegraven är historiskt viktiga och monumentala vårdar unika för kyrkogården
- Vårdar med titlar som hemmansägare och lantbrukare speglar bygdens historia
- Vårdar med gårdsnamn ger en tydlig lokal förankring
- Kyrkogårdens södra del med stenramsgravar och höga, monumentala vårdar är viktigt element för kyrkogårdens karaktär
- Tydliga skillnaden mellan äldre del av kyrkogård (norra delen av södra kyrkogården) och yngre (söder del av södra kyrkogården samt norra kyrkogården) är kulturhistoriskt intressant ur en kyrkogårds utvecklingsperspektiv

Gravvårdar öster om kyrkan.

Hällstadsmonumentet söder om kyrkan.

Schwartzenhoffska familjegraven norr om kyrkan.

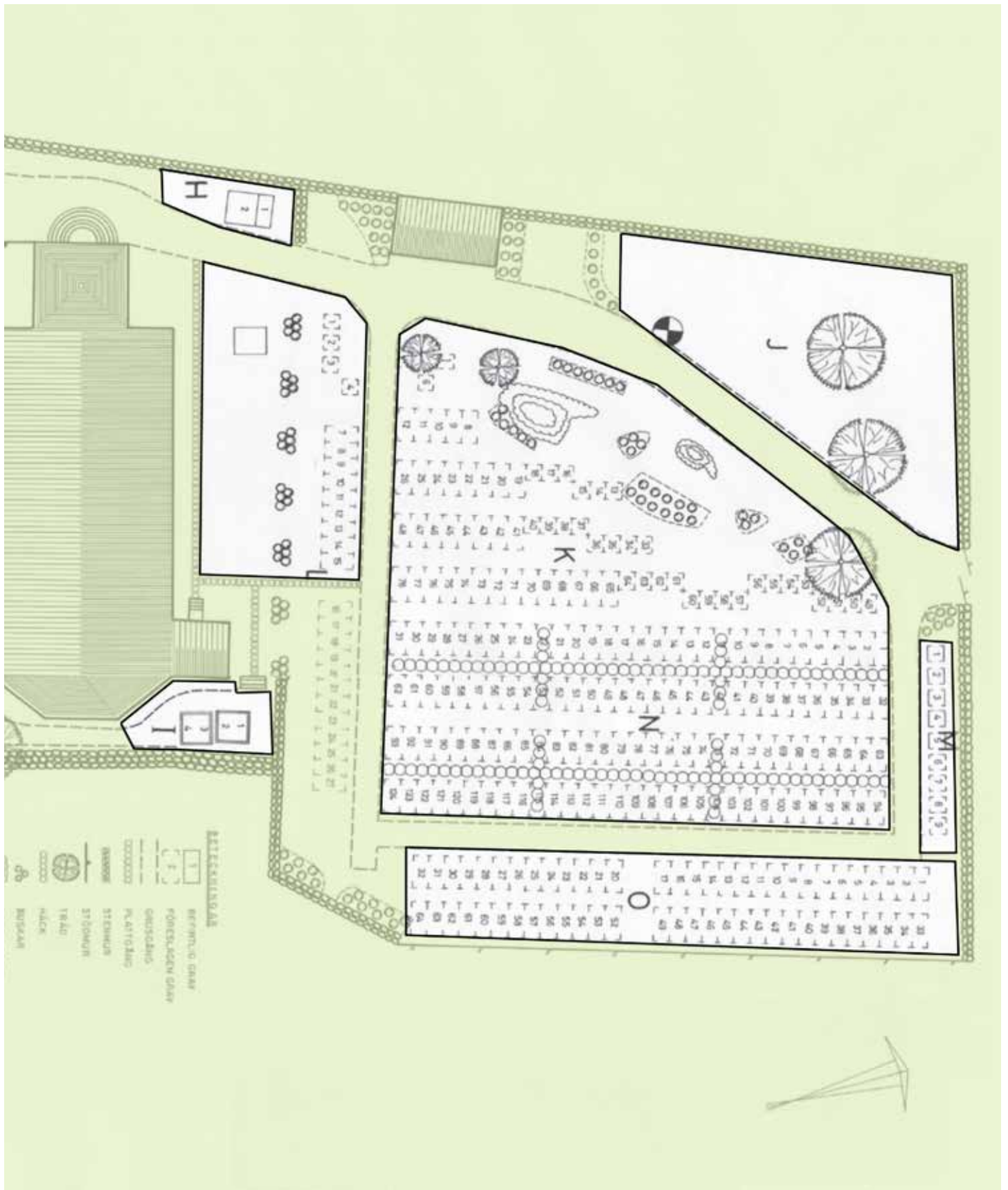
Gravvårdar på kyrkogårdens södra del.

Hällstads kyrka: kvarter

Hällstads kyrkogård har i inventeringen fjorton kvarter; A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K+N, L och O. Kvarteren A till G ligger på den södra delen av kyrkogården, kvarteret H på den västra delen, kvarteret I på den östra delen och kvarteren J till O på den norra delen. Kyrkogårdens södra del har i sin helhet en ålderdomlig karaktär med höga monumentala vårdar och stenramsgravar.

Grusade gångar bidrar till ett högt kulturhistoriskt värde och en karaktär av en kyrkogård från sent 1800-tal. Den del längst söderut, tillsammans med den norra delen av kyrkogården, är inte lika känsliga för förändringar då de har en modernare karaktär med låga vårdar i rader. De mindre områden på kyrkobyggnadens östra och västra sida är kulturhistoriskt intressanta med få vårdar nära kyrkan och mer känsliga för förändringar.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

Kyrkogårdens södra del har en ålderdomlig prägel vilken bör bevaras genom bibehållna kulturhistoriskt viktiga gravanordningar, stenramsgravar, höga vårdar, grusade gångar och träd

Kvarterens uppdelning bör bevaras genom bibehållna grusgångar och tuktade gräsmattor

Kyrkogården varierade kvarter bidrar till förståelsen av den historiska utvecklingen över tid

Kvarter A

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter A är ett kvarter med vårdar som tillkom efter 1945. Det är ett plant kvarter som präglas av raka led med portföljvårdar. Kvarteret avgränsas i norr av en kallmurad stödmur mot den äldre delen av kyrkogården, i öster av en grusad gång samt av kyrkogårdens yttre gräns i söder och väster.

Gravvårdar och miljö inom kvarter A.

Kvarter B

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter B är ett långsmalt kvarter i nord-sydlig riktning som ligger sydväst om kyrkobyggnaden, och avgränsas av en grusad gång i öster och en stödmur i väster. Kvarteret har något yngre vårdar i den södra delen, äldre vårdar i den norra delen varav ett antal stenramsgravar.

Gravvårdar och miljö inom kvarter B.

Kvarter C

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter C är ett långsmalt kvarter i nord-sydlig riktning som ligger söder om kyrkobyggnaden och som sluttar något åt söder. Kvarteret präglas av flertal höga och

mycket höga vårdar med monumentalitet i utförandet. Av dessa är flertalet stenramsgravar. Kvarteret avgränsas av grusade gångar i öster och väster och avslutas i söder av en monumental stenramsgrav.

Gravvårdar och miljö inom kvarter C.

Kvarter D

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter D är ett långsmalt kvarter i nord-sydlig riktning som ligger söder om kyrkobyggnaden och som sluttar något åt söder. Kvarteret präglas av flertalet höga och monumentala vårdar, flertalet stenramsgravar. Inom området finns även flertalet yngre vårdar. Kvarteret avgränsas av grusade gångar i öster och väster. Inom kvarteret finns en ålderdomlig vård från 1700-talet med stenhäll och två stenkors.

Gravvårdar och miljö inom kvarter D.

Kvarter E

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter E är ett centralt beläget kvarter i nord-sydlig riktning som ligger söder om kyrkobyggnaden och som sluttar svagt åt söder. Området har flertalet äldre, monumentala vårdar och ett antal stenramsgravar men också ett antal yngre vårdar. Kvarteret avgränsas i öster av en större grusad gång från kyrkogårdens entré i söder samt en grusad gång i väster.

Kvarter F

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter F är ett större, centralt placerat kvarter som ligger söder om kyrkobyggnaden. Området sluttar svagt åt söder. Området har ett antal höga, monumentala

Gravvårdar och miljö inom kvarter F.

Gravvårdar och miljö inom kvarter E.

Kvarter G

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter G är ett mindre flackt område söder om kyrkobyggnaden som tillkom vid utvidgningen 1945. Området är glesat med mindre vårdar där flertalet är barngravar. Kvarteret avgränsas av en större grusad gången i väster, en stödmur i norr mot den äldre delen av kyrkogården samt mot söder med en stödmur.

vårdar, flera av obeliskkaraktär. Ett antal stenramsgrovar och flera yngre vårdar. I den södra delen av kvarteret är vårdarna mindre och står glesare. Området avgränsas av en större grusad gång i väster och stödmur i öster. Växtlighet i form av ett par tujabuskar.

Gravvårdar och miljö inom kvarter F.

Gravvårdar och miljö inom kvarter G.

Kvarter H

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter H är ett litet område väster om kyrkans ton och byggnadens huvudentré. Kvarteret innehåller endast två vårdar från 1920-talet. Avgränsas av en asfalterad väg i öster och kallmurade stenmurar mot väster och norr.

Gravvårdar och miljö inom kvarter H.

Kvarter I

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter I är ett litet kvarter öster om kyrkobyggnaden intill koret. Kvarteret präglas av vårdar som står tätt placerade intill varandra intill och mot stenvuren i öster. Vårdarna har ett varierat utseende och ålder. Bland vårdarna märks en unik betongvård i form av ett kors från 1910-talet.

Gravvårdar och miljö inom kvarter I.

Kvarter J

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter J är en minneslund anlagd 2002. Kvarteret ligger norr om kyrkobyggnaden intill kyrkogårdens större infartsentré. Minneslundens består av en stenlagd gång av små- och storgatsten som avslutas i en rundel av samma material omgiven av planteringar med buskar samt en stenvård. På området finns ett par större tallar. Vid lunden finns en ljusbärare med lyktor.

Gravvårdar och miljö inom kvarter J.

Kvarter K+N

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter K+N är ett större kvarter som präglas av en öppen gräsyta med ett par rosenbuskar, barrväxter och berg i dagen. Området har ett fåtal yngre vårdar placerade intill varandra på en mindre yta. Området ger ett intryck av att vara en parkyta.

Kvarter L

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter L är ett kvarter som gränsar till kvarteret K+N och bildar en enhet. Kvarteret innehåller endast en

Gravvårdar och miljö inom kvarter K+N.

Gravvårdar och miljö inom kvarter M.

Gravvårdar och miljö inom kvarter L.

Gravvårdar och miljö inom kvarter O.

gravvård, den Schwartzenhoffska familjegraven som står intill kyrkobyggnaden i norr. Området präglas av den ensamma vården och ett stort barrväxtbuskage.

Kvarter M

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter M är ett smalt kvarter i öst–västlig riktning norr om kyrkobyggnaden i den norra delen av kyrkogården. Området omfattar en rad med yngre vårdar och avgränsas i norr av en kallmurad stenmur och i söder av en grusad gång.

Kvarter O

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter O är ett långsmalt kvarter i nord–sydlig riktning i den norra delen av kyrkogården med yngre vårdar i två rader. Kvarteret avgränsas i norr och söder av en kallmurad stenmur, i öster av ett enkelt trästaket och i väster av en grusad gång.

Kärråkra kyrka: kyrkogården som helhet. Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kärråkra kyrkogård ligger på en höjd i landskapet omgiven av jordbrukslandskap med småhus- och gårdsbebyggelser samt skogsområden. Kyrkogården omgärdas av en kallmurad stenmur som i söder blir en stödmur mot parkeringen. Stenmuren är i ett ålderdomligt skick och har delvis häckväxtlighet i konstruktionen. En trädkrans omger gården och vid huvudentrén till kyrkogården i söder finns en mindre allé. Huvudentrén i söder har grindstolpar av sten och smidesgrind. Intill finns en nyare trappa av metall. En grusad gång leder från entrén mot kyrkan och omger denna i söder samt vid tornets entré i väster. En mindre entré till kyrkogården finns intill ekonomibygnaden i nordost. Denna entré har en enklare trägrind.

Kärråkra kyrkogård består av fem gravkvarter; A, B, C, D och E. A och C ligger på kyrkans norra sida, B på den västra sidan, D på den södra och E på den södra och östra sidan. Samtliga kvarter ger ett ålderdomligt intryck, men kvarteret C närmast kyrkobyggnadens norra sida omfattar flest monumentala, höga vårdar. Armaturer inom kyrkogården är omålade metallstolpar med glasklotslykta. Sittbänkar med gjutjärnsgavel finns intill kyrkobyggnaden.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kyrkan och kyrkogårdens läge på en höjd i landskapet och i den intilliggande bebyggelsen gör den känslig för förändringar
- Murar, trädkrans, allé, grindar och grindstolpar samt grusgångar är viktiga element
- Stenramsgravar och historiska vårdar är viktiga för platsens kulturhistoriska sammanhang

Grind med grindstolpar söder om kyrkan.

Kärråkra kyrka: byggnader

Här redovisas kyrkogårdens byggnader, förutom kyrkan som beskrivits kortfattat under rubrik Kärråkra kyrka och kyrkomiljö.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom kyrkobyggnaden finns en ekonomibyggnad på kyrkogårdens nordöstra del. Byggnaden är placerad i öst-västlig riktning med en utbyggnad mot söder. Taket är ett sadeltak med rött tegel, fasaderna har röd locklistpanel, fönster med vit båge och spröjs samt svarta

Trappa av metall vid den södra entrén.

Grusad gång och trädkrans på kyrkogårdens östra sida.

Kyrkogårdens norra sida.

portar. Byggnaden används för personal och material samt som plats för samlingen efter Carl Öman.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Ekonomibyggnaden har en ålderdomlig karaktär som är viktig för kyrkogårdens helhet och bör underhållas och bevaras enligt nuvarande materialitet och färgsättning

Kyrkan sedd från söder.

Ekonomibyggnaden.

Kärråkra kyrka: gravanordningar Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

På Kärråkra kyrkogård har 48 vårdar inventerats. Av dessa är tio från 1800-talet, tjugoen från 1900 till 1920-talet, tolv från 1930 till 1940-talet och fem från mitten av 1900-talet. Av vårdarna är flera vårdar från 1800-talet av ålderdomlig, naturstensliknande karaktär. Ett järnkors finns på kyrkogården. Av de inventerade vårdarna är tjugo höga eller medelhöga, tjugofyra låga och tre liggande. Åtta vårdar har stenramar. Majoriteten av de inventerade vårdarna har ett gårdsnamn eller platsnamn. Bland dessa märks bland annat *Baggården*, *Boarp*, *Häggryda*, *Kockahemmet*, *Lundstorp*, *Stommen*, *Storegården*, *Tomten*, *Ulfsered* och *Vivared*. Ungefär hälften av

vårdarna har en titel. De titlar som är vanligast är *hemmansägare*, *kyrkvård* och *nämndeman*, men andra titlar finns som *soldat* och *handlande*.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Ålderdomliga gravanordningar från tidigt 1800-tal är unika, historiska dokument
- Vårdar med titlar speglar bygdens historia
- Vårdar med gårdsnamn ger en tydlig lokal förankring
- Höga vårdar liksom stenramsgravar är viktiga element, framför allt på kyrkogårdens norra sida där de utgår en helhetsmiljö

Gravvårdar inom Kärråkra kyrkogård.

Kärråkra kyrka: kvarter

Kärråkra kyrkogård består av fem gravkvarter; A, B, C, D och E. A och C ligger på kyrkans norra sida, B på den

Gravvårdar inom Kärråkra kyrkogård.

västra sidan, D på den södra och E på den södra och östra sidan. Samtliga ytor på kyrkogården ger ett ålderdomligt intryck och är viktiga för områdets karaktär. Kyrkogårdens östra del är något mindre känslig för förändring då den har fler nyare vårdar. Kyrkogårdens norra del har flertalet monumentala vårdar som är viktiga för den kulturhistoriska identiteten.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kvarterens ålderdomliga prägel bör bevaras genom bibehållna kulturhistoriskt viktiga gravanordningar och trädkrans samt grusade gångar

Kvarter A

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter A ligger norr om kyrkobyggnaden och är ett långsmalt kvarter i öst-västlig riktning längs med omgärdningen i norr. Området har en variation av vårdar, äldre och yngre i en rad. Ett par ålderdomliga vårdar är placerade intill omgärdningen i norr. Omgärdning-

en i norr, stenvuren och trädkrans, avgränsar kvarteret mot norr.

Gravvårdar och miljö inom kvarter A.

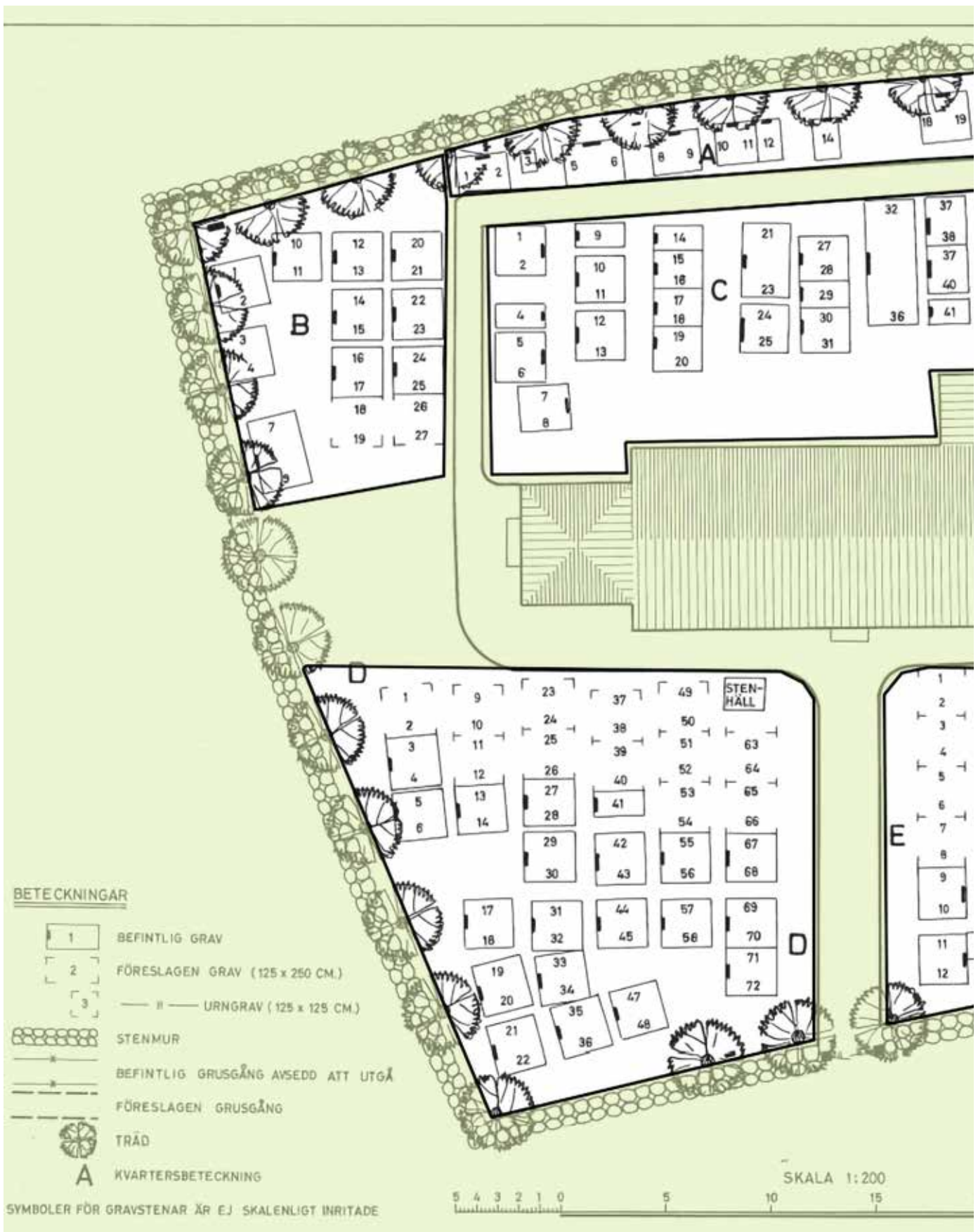
Kvarter B

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter B ligger väster om kyrkobyggnaden och är ett relativt flackt område med en variation av äldre och yngre vårdar, inklusive ett par ålderdomliga vårdar. Området avgränsas mot norr och väster av stenvuren och trädkrans.

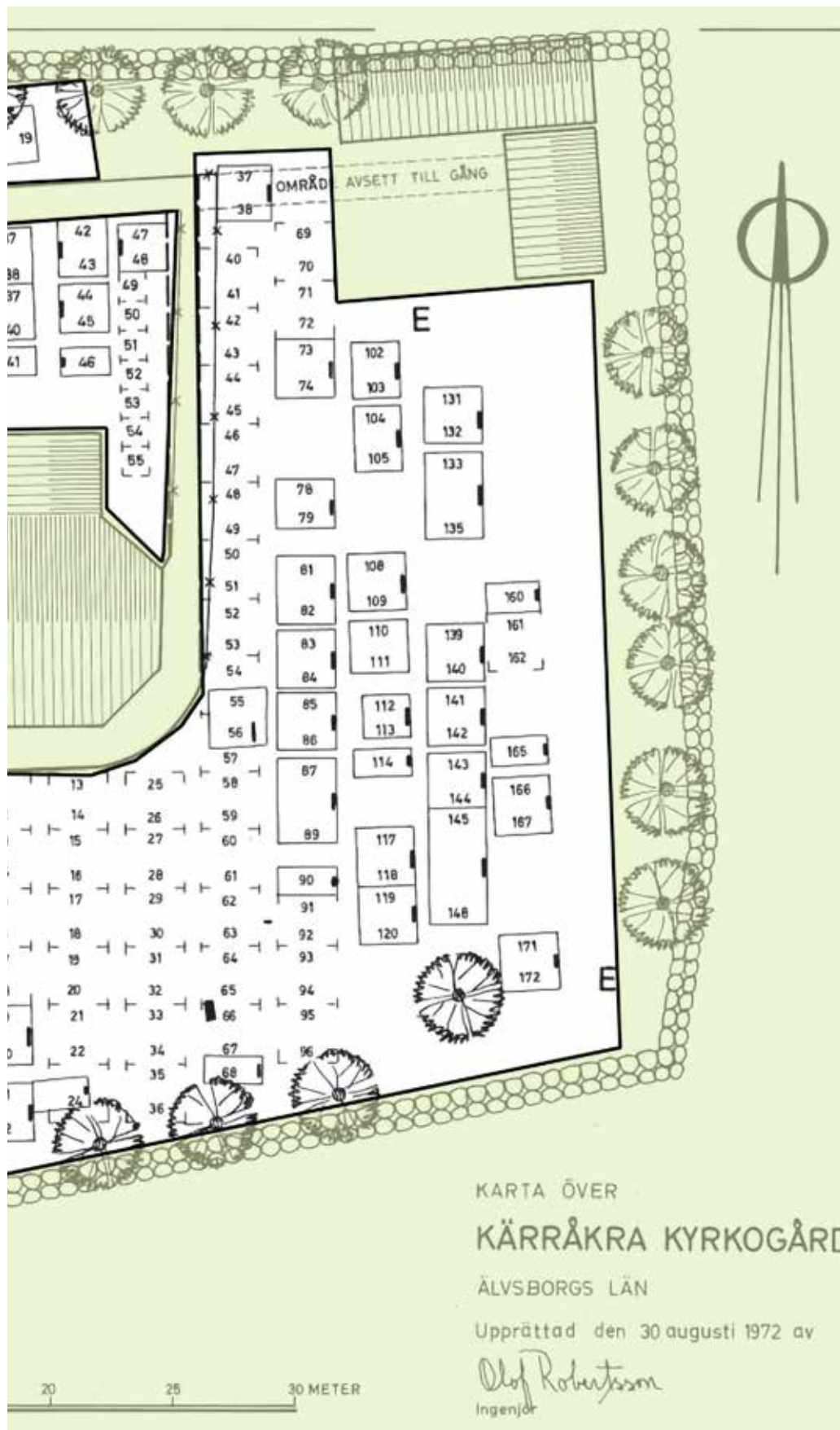

Gravvårdar och miljö inom kvarter B.

Kvarteren på Kärråkra kyrkogård. Källa: Ulricehamns pastorat.

Gravvårdar och miljö inom kvarter B.

Kvarter C

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter c är ett flackt område norr om kyrkobyggnaden med flertalet höga och monumentala vårdar samt ett antal stenramsgravar. Området karaktäriseras av en ålderdomlig monumentalitet. Kvarteret avgränsas i söder av kyrkobyggnaden.

Gravvårdar och miljö inom kvarter C.

Kvarter D

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter D är ett område söder om kyrkobyggnaden som sluttar mot söder. Området har ett par stenramsgravar och en större gravhäll intill den grusade ytan söder om kyrkan. Intill kyrkogårdens huvudentré i söder finns två historiska vårdar placerade intill grindstolparna. Området avgränsas av grusade ytor söder om kyrkan, gången mellan kyrkogårdens entré i söder och kyrkan samt stenmur och trädkrans i söder och väster.

Gravvårdar och miljö inom kvarter D.

Kvarter E

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter E är ett större område söder och öster om kyrkobyggnaden. Den södra delen av kvarteret sluttar mot söder. Kvarteret har en variation av äldre och yngre vårdar, ett antal stenrasgravar och ett par ålderdomliga gravvårdar placerade intill omgärdningen och grindstolpen vid kyrkogårdens huvudentré. Inom kvarteret finns ett större almträäd. Kvarteret avgränsas av de grusade ytorna vid kyrkan, gången mellan kyrkogårdens entré och kyrkan samt stenmur och trädkrans i söder och öster.

Gravvårdar och miljö inom kvarter E.

Murums kyrka: kyrkogården som helhet
Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Murums kyrkogård har ett högt läge i landskapet och omges av jordbruks- och skogslandskap med småhus- och gårdsbebyggelser. Kyrkan är placerad nära den norra omgärningen där lövskogsvegetationen står nära den norra sidan av kyrkobyggnaden. Kyrkogården har en lutning mot öster. Kyrkogården omgärdas av en kallmurad stenmur i gott skick. Mot den västra och östra gränsen utgörs omgärningen av ett enkelt staket av stolpar och rep.

Kyrkogårdens huvudentré ligger i öster och har grindstolpar i sten med en smidesgrind. Från den östra entrén leder en grusad gång mot kyrkobyggnaden och löper söder och väster om byggnaden. Den grusade ytan omges av hamlade träd. Kyrkogårdens andra entré ligger på den södra sidan intill parkeringsplatsen. Entrén har en ålderdomlig stentrappa i stödmuren. Ovan sten-

trappan finns en nyare metalltrappa med ledstänger i samma material. Växtligheten består huvudsakligen av de hamlade träden och ett större askträd.

Murums kyrkogård består av fyra kvarter; A, B, C och D. A ligger på den västra delen av kyrkogården, B och C ligger på den södra och D på den östra sidan. Kvarteret A omfattar ett antal ålderdomliga gravvårdar intill omgärningen i väster samt yngre, lägre vårdar. Kvarter B, C och D har alla en ålderdomlig prägel där C och D sluttar åt öster och har gravvårdar och stenramsgravar i terrass samt flertalet höga och mycket monumentala vårdar vilket ger kyrkogården sin karaktär. Armaturer inom kyrkogården är svart metallstolpe med klassisk stolplykta. Sittbänkar med gjutjärnsgavel finns intill kyrkobyggnaden.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

Kyrkogårdens höga läge med murar, grusade gångar och hamlade träd är viktiga för dess karaktär och är känslig för förändringar

Kyrkogårdens terrassering mot öster med stenramsgravar är en unik utformning och ett viktigt element

Stenmurs/stödmur vid kyrkogårdens södra avgränsning.

Grusad gång tillsammans med stenväggning vid kyrkans södra sida.

Grind med grindstolpar vid kyrkogårdens östra entré.

Kyrkogårdens södra del.

Murums kyrka: byggnader

Här redovisas kyrkogårdens byggnader, förutom kyrkan som beskrivits kortfattat under rubrik Murums kyrka och kyrkomiljö.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom kyrkobyggnaden finns en före detta transformatorstation nära kyrkans norra sida, vid kyrkogårdens norra avgränsning. Transformatorstationen byggdes på 1950-talet och har ett sadeltak och putsade fasader i en vit kulör. Transformatorstationen används som materialbyggnad. Utanför kyrkogårdens nordöstra avgränsning finns en mindre byggnad med sadeltak och röda träfasader.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Ekonomibygnaderna bör bevaras enligt nuvarande materialitet och färgsättning
- Transformatorstationen är en samhällshistoriskt intressant byggnad som kan lyftas fram på ett tydligare sätt

Den före detta transformatorstationen norr om kyrkan.

Kyrkan sedd från sydväst.

Murums kyrka: gravanordningar *Beskrivning och kulturhistorisk karaktär*

På Murums kyrkogård har 38 vårdar inventerats. Av dessa är två från 1600-talet (kalkstensvårdar på södra kyrkobyggnadens fasad), två från 1800-talet, arton från 1900 till 1920-talet, elva från 1930 till 1940-talet och fyra från mitten av 1900-talet eller den senare delen av seklet. Fjorton vårdar är höga eller medelhöga, nitton är låga och fem är liggande. Av de inventerade vårdarna har tolv stenram. Ett järnkors finns på kyrkogården. Över hälften av de inventerade vårdarna har gårdsnamn eller platsnamn, bland annat *Apleberg, Långared, Munkeberg, Murarp, Myrarp, Ryda* och *Salarp*. Den titel som förekommer vanligast är *lantbrukare*, men andra titlar finns som *folkskollärare, lärarinna, löjtnant, kronojägare, nämndeman* och *murarmästare*.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Stenramsgravar och monumentala höga vårdar är viktiga element för kyrkogårdens karaktär och siluett
- Vårdar med titlar som lantbrukare speglar bygdens historia
- Vårdar med gårdsnamn ger en tydlig lokal förankring
- Ett antal ålderdomliga vårdar vid kyrkogårdens västra omgärdning bör ses över och eventuellt omplaceras

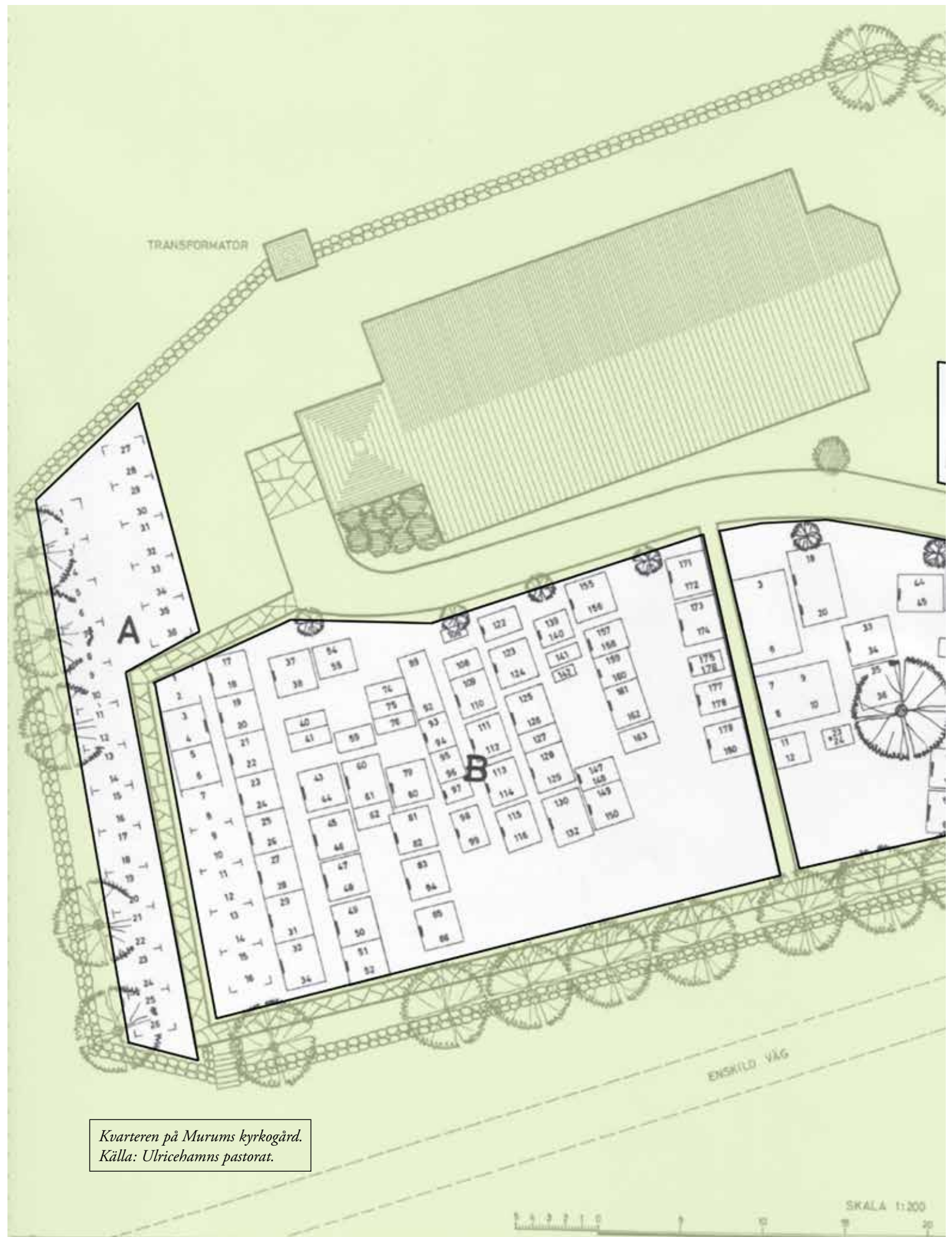
Gravvårdar inom Murums kyrkogård.

Gravvårdar inom Murums kyrkogård.

Murums kyrka: kvarter

Murums kyrkogård består av fyra kvarter; A, B, C och D. A ligger på den västra delen av kyrkogården, B och C ligger på den södra och D på den östra sidan. Kvarteret på den västra sidan av kyrkogården är mindre känslig för förändring då den ger ett delvis modernare intryck med låga vårdar på rad. Övriga delar av kyrkogården har en variation av höga och låga vårdar, många mycket monumentala. Stenramsgravar bidrar till den kulturhistoriskt viktiga miljön, där flertalet är placerade i terrass

Kvarteren på Murums kyrkogård.
 Källa: Ulricehamns pastorat.

TILL ÖRA

BETECKNINGAR

- BEFINTLIG GRAV
- FÖRESLAGEN GRAVPLATS (7)
- STENMUR
- PLATTGÅNG
- TRÄD
- BUSKE
- KVARTERSBETECKNING

SYMBOLER FÖR GRAVSTENAR ÄR EJ SKA INRITADE

TILL HÅLLSTAD

KARTA ÖVER
MURUMS KYRKOGRÅRD
 ÄLVSBORGS LÄN

Sammanställd av nymätning av om-
 väster om kyrkan och från avdrag c
 karta upprättad år 1955.

Mariestad den 21 augusti 1972

Olof Robertsson

25 50 75 100 125 150 175 200 225 250 275 300 325 350 375 400 425 450 475 500 525 550 575 600 625 650 675 700 725 750 775 800 825 850 875 900 925 950 975 1000 1025 1050 1075 1100 1125 1150 1175 1200 1225 1250 1275 1300 1325 1350 1375 1400 1425 1450 1475 1500 1525 1550 1575 1600 1625 1650 1675 1700 1725 1750 1775 1800 1825 1850 1875 1900 1925 1950 1975 2000 2025 2050 2075 2100 2125 2150 2175 2200 2225 2250 2275 2300 2325 2350 2375 2400 2425 2450 2475 2500 2525 2550 2575 2600 2625 2650 2675 2700 2725 2750 2775 2800 2825 2850 2875 2900 2925 2950 2975 3000 3025 3050 3075 3100 3125 3150 3175 3200 3225 3250 3275 3300 3325 3350 3375 3400 3425 3450 3475 3500 3525 3550 3575 3600 3625 3650 3675 3700 3725 3750 3775 3800 3825 3850 3875 3900 3925 3950 3975 4000 4025 4050 4075 4100 4125 4150 4175 4200 4225 4250 4275 4300 4325 4350 4375 4400 4425 4450 4475 4500 4525 4550 4575 4600 4625 4650 4675 4700 4725 4750 4775 4800 4825 4850 4875 4900 4925 4950 4975 5000 5025 5050 5075 5100 5125 5150 5175 5200 5225 5250 5275 5300 5325 5350 5375 5400 5425 5450 5475 5500 5525 5550 5575 5600 5625 5650 5675 5700 5725 5750 5775 5800 5825 5850 5875 5900 5925 5950 5975 6000 6025 6050 6075 6100 6125 6150 6175 6200 6225 6250 6275 6300 6325 6350 6375 6400 6425 6450 6475 6500 6525 6550 6575 6600 6625 6650 6675 6700 6725 6750 6775 6800 6825 6850 6875 6900 6925 6950 6975 7000 7025 7050 7075 7100 7125 7150 7175 7200 7225 7250 7275 7300 7325 7350 7375 7400 7425 7450 7475 7500 7525 7550 7575 7600 7625 7650 7675 7700 7725 7750 7775 7800 7825 7850 7875 7900 7925 7950 7975 8000 8025 8050 8075 8100 8125 8150 8175 8200 8225 8250 8275 8300 8325 8350 8375 8400 8425 8450 8475 8500 8525 8550 8575 8600 8625 8650 8675 8700 8725 8750 8775 8800 8825 8850 8875 8900 8925 8950 8975 9000 9025 9050 9075 9100 9125 9150 9175 9200 9225 9250 9275 9300 9325 9350 9375 9400 9425 9450 9475 9500 9525 9550 9575 9600 9625 9650 9675 9700 9725 9750 9775 9800 9825 9850 9875 9900 9925 9950 9975 10000

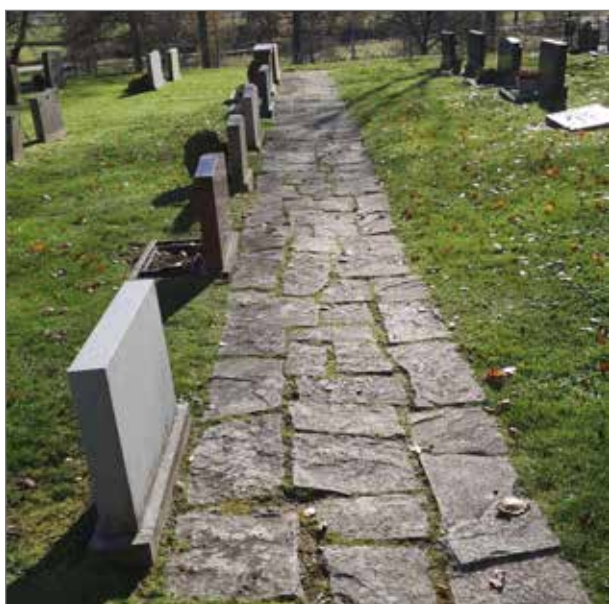
vid kyrkogårdens huvudentré mot öster, en viktig del av helhetskaraktären.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kvarter med ålderdomlig prägel bör bevaras genom bibehållna kulturhistoriskt viktiga gravanordningar med stenramsgravar och varierade höga och låga vårdar, grusade gångar samt träd och växtlighet

Kvarter A Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

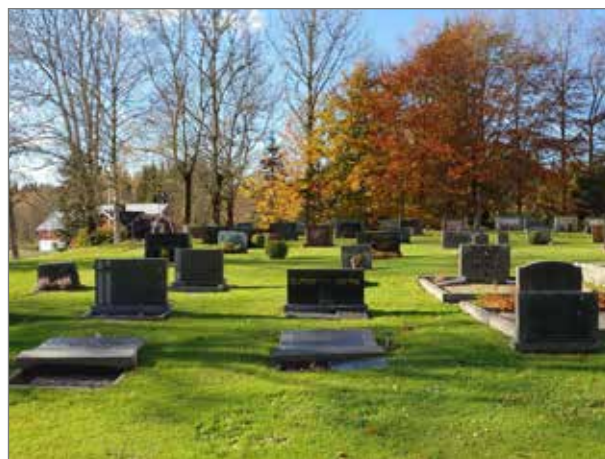
Kvarter A ligger väster om kyrkobyggnaden i nord-sydlig riktning. Området präglas av delvis nyare vårdar av portföljtyp, delvis av äldre vårdar som samlats tätt intill varandra vid omgärdningen, väster om kyrkan. De äldre vårdarna är från tiden runt sekelskiftet 1900. I väster finns trädvegetation vid kyrkogårdens västra avgränsning. Gång vid kvarteret är belagd med grövre stenplattor.

Gravvårdar och miljö inom kvarter A.

Kvarter B Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter B är ett större kvarter som ligger söder om kyrkobyggnaden. Området avgränsas av en stenlagd gång från kyrkans entré i väster och parkeringsytan söder om kyrkogården, i norr avgränsas kvarteret av en bred grusad gång samt i söder av stödmur. Området har både äldre och nyare vårdar. Flertalet vårdar är från tidigt 1900-tal och har gårdsnamn. Kvarteret har flera monumentala vårdar och ett antal stenramsgravar. Inom kvarteret finns hamlade träd längs den grusade ytan söder om kyrkan.

Gravvårdar och miljö inom kvarter B.

Kvarter C Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter C är ett större kvarter som ligger söder om kyrkobyggnaden som avgränsas i norr av en grusad gång söder om kyrkan samt i söder och öster av stödmurar. Kvarteret har flertalet mycket monumentala vårdar och stenramsgravar, bland annat en vård i svart diabas utformad som en kolonn med en örn ovan. Gårdsnamn som Salarp och Påarp förekommer. Kvarteret sluttar mot öster vilket bidrar till en terrassering. Inom kvarte-

ret finns hamlade träd längs grusytan söder om kyrkan samt ett större askträd centralt placerat inom kvarteret.

Gravvårdar och miljö inom kvarter D.

Gravvårdar och miljö inom kvarter C.

Kvarter D

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter D ligger öster om kyrkobyggnaden och har flera monumentala stenramsgravar i terrass som står tätt intill varandra och ger en unik karaktär. Kvarteret avgränsas i söder med en grusad gång från kyrkogårdens huvudentré i öster.

Möne kyrka: kyrkogården som helhet

Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Möne kyrkogård ligger på en höjd i landskapet med vida utsikt över det omkringliggande jordbruks- och skogslandskapet. Platsen är något kuperad och omges i sin närhet av lövdungar. Kyrkogården omgärdas av en kallmurad stenmur som i söder är en stödmur med häckväxtlighet. Huvudentrén finns i söder med murade grindstolpar av sten med smidesgrind. Söder om entrén finns en parkering. En grusad gång leder från entrén mot kyrkan till en grusad plats belägen söder om kyrkan. Förutom kyrkobyggnaden finns en mindre ekonomibyggnad i kyrkogårdens nordöstra del. Öster om kyrkan finns en relativt nyanlagd minneslund med en smal grusad gång, häck- och trädplantering samt en äldre gravvård. Växtligheten på kyrkogården är främst mindre buskage.

Möne kyrkogård består av tre kvarter; A, B och C. Samtliga kvarter ligger på den sydvästra delen av kyrkogården. Inom kvarteren finns smalare grusade gångar vilka binds samman med kyrkobyggnaden genom en mindre stentrappa väster om kyrkan. Kvarteren ger övergripande en ålderdomlig karaktär med övervägande lägre vårdar från första delen av 1900-talet blandat med äldre, monumentala vårdar och yngre, lägre vårdar. Armaturer inom kyrkogården är omålad metallstolpe med trattformad lykta vid entrén samt med klassisk stolplykta inom kyrkogårdsområdet. Sittbänkar med gjutjärnsgavel finns intill kyrkobyggnaden.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kyrkan och kyrkogårdens höga läge i det omkringliggande landskap gör platsen känslig för förändringar
- Murar, grindar och grusade gångar är viktiga element
- Stenramsgravar och ålderdomliga vårdar ger det sydvästra kyrkogårdsområdet dess karaktär och historiska kontext

Grind med grindstolpar vid kyrkogårdens södra entré.

Stenmur norr om kyrkan.

Möne kyrka: byggnader

Här redovisas kyrkogårdens byggnader, förutom kyrkan som beskrivits kortfattat under rubrik Möne kyrka och kyrkomiljö.

Stenramsgravar på kyrkogårdens södra del.

Utsikt från parkeringen söder om kyrkogården.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom kyrkobyggnaden finns en ekonomibygnad på kyrkogårdens nordöstra del. En mindre byggnad med pulpettak, vita locklistklädda fasader och portar i svart kulör.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Ekonomibygnaden har en undanskymd placering och bör behålla sin nuvarande materialitet och färgsättning

Möne kyrka: gravanordningar

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

På Möne kyrkogård har 52 vårdar inventerats. Av dessa är sex från 1800-talet, tjugoen från 1900 till 1920-talet, tjugotre från 1930 till 1940-talet samt två vårdar av äldre ursprung. Av de inventerade vårdarna har nitton stenram och en vård har ett järnstaket. Ett övervägande

Kyrkan sedd från söder.

Ekonomibyggnaden öster om kyrkan.

antal av de inventerade vårdarna har gårdsnamn eller platser. Vanligast förekommande är *Bengtsgården, Klacke, Sjöarp, Södergården, Tomta, Trälunda* och *Östergården*. Titlar förekommer och vanligast av dessa är *hemmansägare*. Andra titlar är bland annat *handlanden, lantbrukare, landstingsman, soldat* och *lektor fil. dr.*

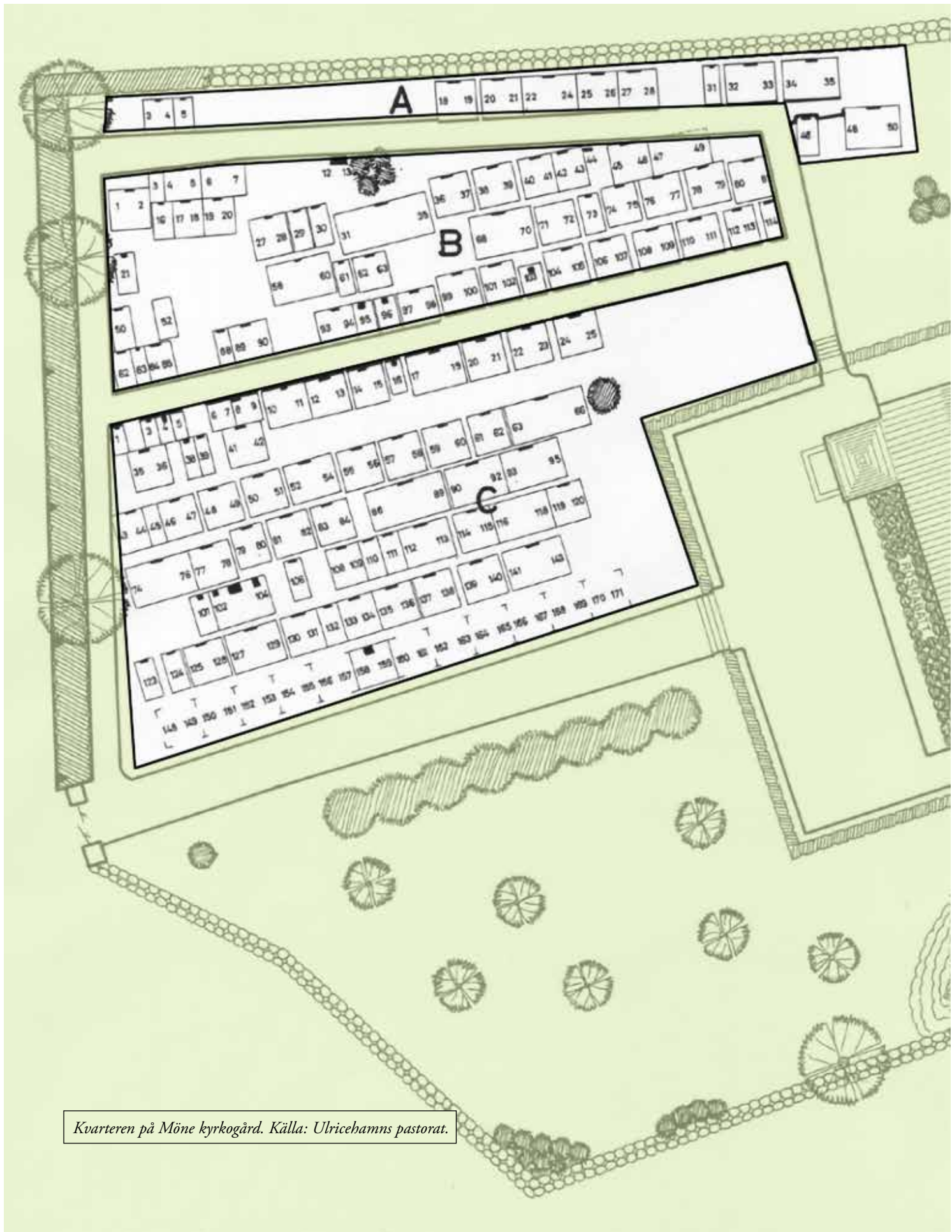
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Höga monumentala vårdar, stenramsgravar och ålderdomliga vårdar är viktiga för kyrkogårdens karaktär och siluett
- Vårdar med titlar som hemmansägare speglar bygdens historia
- Vårdar med gårdsnamn ger en tydlig lokal förankring
- Det äldre området med gravvårdar med stenram och grusade ytor bör bevaras i sin helhet
- Den ålderdomliga vårderna inom minneslund kan lyftas fram genom information

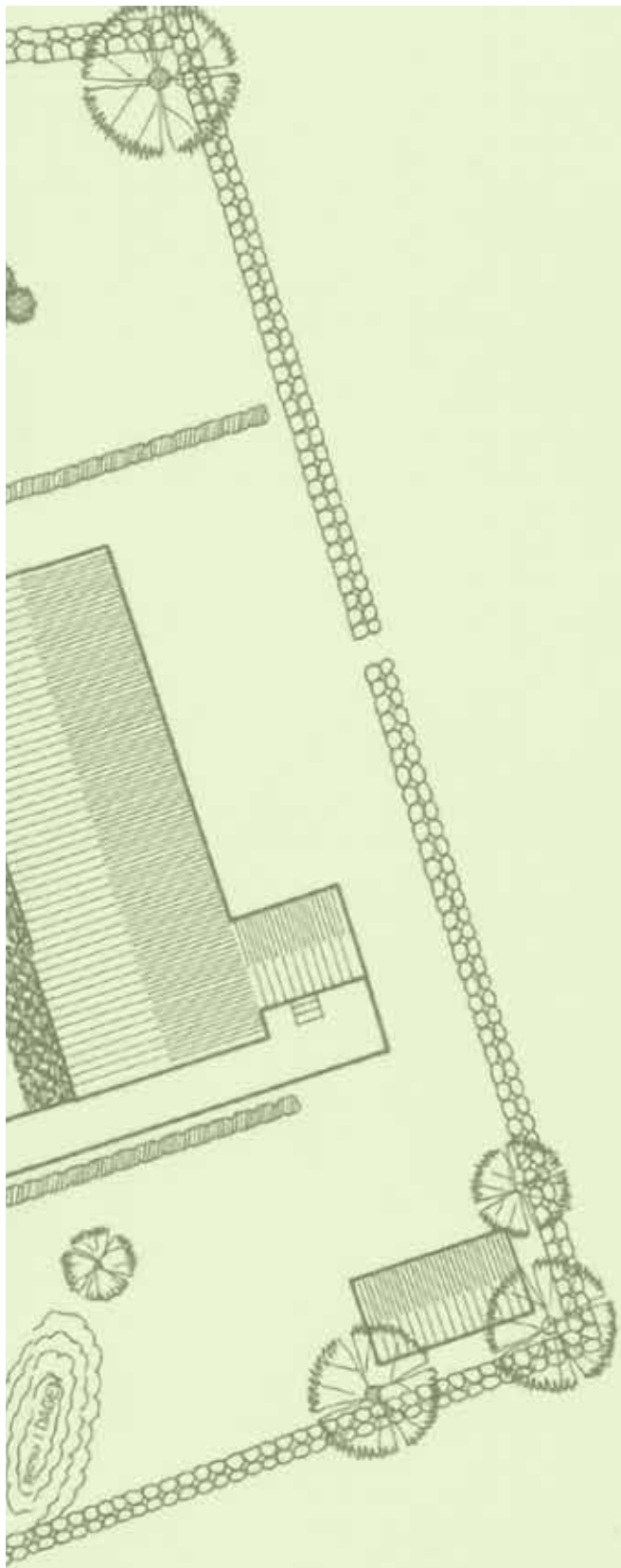
- Den ålderdomliga vårderna norr om kyrkobyggnaden bör ses över

Gravvårdar inom Möne kyrkogård.

Kvarteren på Möne kyrkogård. Källa: Ulricehamns pastorat.

BETECKNINGAR

- 1   BEFINTLIG GRÄV
- 2   FÖRESLAGEN GRÄVPLATS (250 x 250 CM.)
- 3
- STÖDMUR
- ⊞   STENMUR
- ▨   HÄCK
- ☼   TRÄD
- ⊙   BUSKE
- A   KVARTERSBETECKNING

SYMBOLER FÖR GRÄVSTENAR ÄR EJ SKALENLIGT INRITADE

KARTA ÖVER
MÖNE KYRKOGRÄD
 ÄLVSBORGS LÄN

Upprättad den 25 augusti 197

Olof Robertsson

Möne kyrka: kvarter

Möne kyrkogård består av tre kvarter; A, B och C. Samtliga gravvårdar är placerade på kyrkogårdens sydvästra del vilket ger kyrkogården ett något ojämnt intryck. Kyrkogården har flera ålderdomliga vårdar och stenramsgravar vilka som helhet ger området en ålderdomlig karaktär som är viktig för dess kulturhistoriska värde. Grusade gångar invid gravvårdar ger området en inramning och visar på kyrkogårdsutformning från sent 1800-tal.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kvarterens ålderdomliga prägel bör bevaras genom bibehållna kulturhistoriskt viktiga gravanordningar och grusade gångar

Kvarter A

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter A är ett långsmalt kvarter i nord-sydlig riktning som ligger sydväst om kyrkobyggnaden, längs med omgärdningen i väster. Kvarteret har en variation av äldre och yngre vårdar och ett par stenramsgravar. Området avgränsas av en stenmur i väster.

Gravvårdar och miljö inom kvarter A.

Kvarter B

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter B ligger i nord-sydlig riktning sydväst om kyrkobyggnaden och är ett kvarter med 3–4 rader med vårdar. Kvarteret är central placerat på kyrkogården och har ett flertal stenramsgravar med grus omgärdade av grus. Flera vårdar är från sent 1800-tal. Växtligheten begränsas till en större buske. Området har en ålderdomlig och varierad karaktär med ett sammanhållet högt kulturhistoriskt värde.

Gravvårdar och miljö inom kvarter B.

Kvarter C

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter c ligger sydväst om kyrkobyggnaden i nord-sydlig riktning och har sju rader med vårdar. Kvarteret är central placerat på kyrkogården och avgränsas i öster av en bred grusad gång som leder från kyrkogårdens entré i söder vid parkeringen upp till kyrkobyggnaden. Kvarteret har flertalet stenramsgravar. Området har en varierad karaktär.

Gravvårdar och miljö inom kvarter C.

Södra Vånga ruinkyrkogård: kyrkogården som helhet

Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Södra Vånga kyrkogård ligger högt i det omgivande landskapet som består av jordbruks- och skogslandskap samt nära intilliggande småhus- och gårdsbebyggelser som även omfattar äldre skol- och affärsbyggnader. Kyrkogården har en lutning åt väster med parkering i samma väderstreck. Huvudentrén är i väster med en ålderdomlig stentrappa, låga grindstolpar i sten samt en låg smidesgrind.

Kyrkogården omgärdas av en kallmurad stenmur som i väster är en stödmur. Omgärdningen består även av häckväxter. Växtligheten består i övrigt av buskage runt ruinkyrkan. En snedställd gång med betongplattor leder från huvudentrén till en grusad gång som löper i nord-sydlig riktning mellan ruinkyrkan och kyrkogårdens andra entré i söder. Denna entré har grindstolpar i metall och smidesgrindar.

Södra Vånga kyrkogård består av tre kvarter med i inventeringen har dessa slagits samman och blir två kvarter; A+B och C. Kvarter A+B ligger väster om kyrkoruinen och C ligger söder om denna. Kvarteret A+B har en lutning åt väster och har en ålderdomlig karaktär med enstaka ramgravar, äldre och monumentala gravar. Här finns ett större monument över familjen Mannerfelt som dominerar kvarteret. Kvarter C är ett plant kvarter med varierat äldre och yngre vårdar. Här finns ett gjutjärnskors intill ruinkyrkan. Armaturer inom kyrkogården är svart metallstolpe med klassisk stolplykta, dels enkel lykta, dels dubbel lykta. Sittbänkar med gjutjärnsgavel finns inom området.

- Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden
- Kyrkogårdens stenmurar, grindar och grindstolpar är viktiga element
- Klockstapeln vid sidan av ruinen är viktig för kyrkogårdens karaktär
- Stenramsgravar, gjutjärnstaket och minnesmonument är viktiga element

Trappa, grind och grindstolpar vid kyrkogårdens västra entré.

Kyrkoruinen sedd från söder.

Bänk väster om kyrkoruinen.

Stenmur väster om ruinen.

Södra Vånga ruinkyrkogård: byggnader
Här redovisas kyrkogårdens byggnader, förutom kyrkan som beskrivits kortfattat under rubrik Södra Vånga ruinkyrka och kyrkomiljö.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom ruinkyrkan har kyrkogården en klockstapel som uppfördes 1726–1727. Byggnaden har rödfärgade lockpanelfasader och ett torntak av spån. Byggnaden har en klocka daterad 1681.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

Klockstapeln är ålderdomlig och en viktig byggnad på kyrkogården. Den bör underhållas antikvariskt korrekt

Kyrkoruinens kor.

Södra Vånga ruinkyrkogård: gravanordningar

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

På Södra Vånga kyrkogård har 18 vårdar inventerats. Av dessa är en från 1800-talet, tio från 1900 till 1920-talet, tre från 1930 till 1940-talet och fyra från 1900-talets andra hälft. Sex vårdar är höga eller medelhöga, tio är låga och två liggande. Av de inventerade vårdarna har sex stenram, en har gjutjärnsstaket och en har pollare med kätting. Ett järnkors finns på kyrkogården liksom en vård av kalksten. Endast två titlar förekommer; hemmansägare och lantbrukare. Bland de gårdsnamn som förekommer märks bland annat *Backabo*, *Bosarp*, *Stommen* och *Rosendal*.

Klockstapeln.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Höga, monumentala vårdar liksom stenramsgravar, gjutjärnsstaket, järnkors och minnesmonument är viktiga för platsens ålderdomliga karaktär
- Vårdar med titlar som hemmansägare och lantbrukare speglar bygden
- Vårdar med gårdsnamn ger en tydlig lokal förankring

Gravvårdar inom kyrkogården.

Gravvårdar inom kyrkogården.

Södra Vånga ruinkyrkogård: kvarter

Södra Vånga kyrkogård består av tre kvarter med i inventeringen har dessa slagits samman och blir två kvarter; A+B och C. Kvarter A+B ger ett ålderdomligt intryck och en ålderdomlig karaktär genom en variation av vårdar av olika ålder, storlek och utformning. Området är delvist glest och ger i vissa delar intryck mer av en parkmiljö. Kvarteret C har en mer traditionell utformning med en flack placering men med flera ålderdomliga vårdar som ger området sin karaktär.

Kvarteren på Södra Vånga kyrkogård. Källa: Ulricehamns pastorat.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kvarterens ålderdomliga och varierade prägel bör bevaras genom bibehållna kulturhistoriskt viktiga gravanordningar samt genom grusade gångar och växtlighet

Kvarter A+B

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter A och B är ett sammanslaget kvarter väster om kyrkoruinen. Kvarteret avgränsas med klassmursomgörning som även är stödmur mot väster. En snedställd gång med betongplattor leder upp mot en grusad gång, mot ruinen. Växtligheten begränsas till området vid ruinen. Marken lutar svagt mot väster. Inom kvarteret står klockstapeln. Gravvårdarna är av varierad ålder, mestadels äldre vårdar från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Inom kvarteret finns ett par stenramsgravar och en större minnesplats för familjen Mannerfelt, som består av stenspällare och kätting samt en natursten med inskription. En äldre kalkstensvård finns i kvarteret, fö-

reställande ett kors med en krans som lutar mot en natursten. Området är relativt glest på vårdar.

Gravvårdar och miljö inom kvarter A+B.

Kvarter C

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarter C ligger söder om kyrkoruinen och är ett relativt flackt område. Kvarteret avgränsas av en grusad gång i väster och stenvägg i öster och söder samt ruinen i norr. Växtligheten begränsas till

Gravvårdar och miljö inom kvarter A+B.

området intill ruinen. Kvarteret är relativt tätt och har en variation av äldre och nyare vårdar. Ett järnkors är placerat intill ruinens södra vägg.

Gravvårdar och miljö inom kvarter C.

Kulturhistoriskt värdefulla objekt

I denna vård- och underhållsplan finns samtliga församlingens kyrkogårdar med markerade gravanordningar. Tabeller för respektive kyrkogård finns som separata dokument, inte i denna vård- och underhållsplan.

Läsanvisningar för gravkartor och tabeller

Enskilda objekt, men del av en helhet

I denna del redovisas kyrkogårdens mest värdefulla gravvårdar och andra fasta anordningar med skadeläge och åtgärdsförslag i tabeller. Objektbeskrivningarna är tänkta att komplettera kapitel Kulturhistoriskt värdefulla strukturer, som fokuserar på de bredare kulturhistoriska värdena på kyrkogården. Båda delar är viktiga och ger information om förhållningssätt för att kyrkogårdens kulturhistoriska värden inte ska minskas och dess utseende och karaktär inte förvanskas.

Tabellerna är inte menade att användas som gallringsredskap för att avgöra vilka gravanordningar som kan tas bort. Gravanordningar som inte pekats ut i den kulturhistoriska inventeringen bör ändå betraktas som en avgörande del av kulturmiljön på kyrkogården. Det är länsstyrelsen som vid tillståndsprövningen avgör om en åtgärd ska få genomföras eller ej.

Om gravkartorna

På gravkartorna finns gravanordningar med höga och mycket höga kulturhistoriska värden utmarkerade på sina respektive platser på kyrkogården.

Om kulturhistorisk värdering av gravanordningar

Det finns en mängd kvaliteter som ensamma och/eller tillsammans utgör en gravanordnings kulturhistoriska värden.

De äldsta vårdarna är viktiga att bevara för att få en kontinuitet så långt bakåt i tiden som möjligt. Även yngre vårdar är värdefulla som representanter för olika tiders stilideal. Den äldre karaktären på kyrkogården hänger ofta ihop med en rik variation av vårdar i olika höjd och utformning. Gravvårdar med ålderdomliga proportioner, det vill säga att de är högre än vad de är breda, är starka karaktärsbärare på kyrkogårdarna. Själva höjden är också viktig för upplevelsen, där högre

Gravanordning med
mycket höga kulturhistoriska värden

Gravanordning med
höga kulturhistoriska värden

vårdar, men även hållar, markplattor och pulpetstenar blir extra betydelsefulla i sammanhanget.

Informationen som finns att hämta hos gravvården räknas också in i bedömningen. Vad kan den berätta om tiden då den anlades? Genom titlarna på gravstenarna kan vi få veta en hel del om trakten där vi befinner oss.

Vidare kan gravvårdar väljas ut för att de har en speciell utformning eller består av ovanligare material, exempelvis hantverksmässigt eller konstnärligt utformade gravvårdar, eller där utformningen har en lokalhistorisk förankring.

Bevarade inramningar som stenramar och infattningshäckar bidrar till en gravvårds kulturhistoriska värde. Dessa börjar bli ovanliga inslag på kyrkogårdarna då många tas bort på grund av att de anses försvåra skötseln av kyrkogården.

På kyrkogården finns människor från alla samhällsklasser begravda och det är viktigt att detta fortsätter att vara läsbart på plats. Mer anspråkslöst utformade gravvårdar ska även de bevaras för framtiden. Det blir annars lätt så att det är de välkända och välbärgade personerna som får sin historia berättad på kyrkogården eftersom det är dessa som har de mer påkostade och iögonfallande vårdarna. Spår från det så kallade allmänna varvet uppmärksammas alltid i de fall de återfinns.

Gravvårdar kan även bedömas vara kulturhistoriskt värdefulla på grund av att de har en personhistoria knuten till sig av lokalt eller nationellt intresse.

I vissa fall har ett representativt urval gjorts. Detta innebär alltså att där det förekommer flera likvärdiga gravvårdar så har i vissa fall en eller två valts ut och dokumenterats.

Den kulturhistoriska bedömningen är en komplex process där de enskilda egenskaperna tillsammans kan bidra till ett högre värde beroende på hur de samverkar. Varje kyrkogård är dessutom unik och gravvårdarna bedöms utifrån sitt sammanhang.

Förklaring av de kulturhistoriska motiveringarna i tabellerna

Gravanordningar med höga och mycket höga kulturhistoriska värden redovisas på gravkartorna samt i tabellen för respektive kyrkogård. För varje gravvård i tabellen finns en tillhörande kulturhistorisk motivering

som anger de viktigaste värdebärande egenskaperna för gravvården.

Gravanordningarna är markerade på gravkartorna enligt markering med röd fylld fyrkant för gravanordning med mycket höga kulturhistoriska värden och blå fylld cirkel för gravanordning med höga kulturhistoriska värden.

Ålder

Gravvårdar som tillverkats före den industriella revolutionen i mitten på 1800-talet är gjorda för hand och utgör en mycket liten del av kyrkogårdarnas bestånd idag, vilket gör att dessa vårdar har mycket höga kulturhistoriska värden. Kulturhistoriska värden kopplade till ålder tillskrivs även vårdar som tillkommit därefter, som är äldre än hundra år gamla. Ålderskriteriet bör även sättas i relation till kyrkogårdens och gravkvarters ålder och sammansättning.

Samhällshistoriskt värde

Gravvården innehåller på ett eller annat sätt information om samhällets historia, till exempel inskriptioner med äldre yrkestitlar, äldre stavning och språkbruk. Även inskriptioner med sentenser, psalmverser, bibelord och minnesord kan vara av samhällshistoriskt intresse.

Lokalhistoriskt värde

Inskriptioner med lokal förankring, till exempel orts- eller gårdnamn eller titlar med anknytning till bygden och orten, exempelvis jordbruk, järnväg, skogsbruk eller samhällsinstitutioner som handel, kyrka och skola. Gravanordningar som minner om lokalhistoriskt viktiga händelser, eller som är resta över lokalhistoriskt betydelsefulla personer. Vårdar som visar tecken på lokal hantverkstradition, genom till exempel material och/eller utformning.

Socialhistoriskt värde

Värden belyser på ett eller annat sätt människors olika villkor och sociala ställning från ett historiskt perspektiv,

ofta med fokus på de som tillskrivits lägre status i samhället. Även de synbara skillnaderna mellan påkostade och anspråkslöst utformade gravanordningar är intressanta i sammanhanget. Till denna kategori hör gravvårdar med korta inskriptioner eller kvinnliga yrkestitlar, samt kvinno-, syskon- och barngravar. Linjegravar som varit en del av det så kallade allmänna varvet är intressanta ur ett socialhistoriskt perspektiv.

Konsthistoriskt värde

Gravanordningar med konstnärliga värden, som kan vara utförda med stor hantverksskicklighet, till exempel med porträtt eller speciell dekor. Vårdar med stilhistoriskt intressant utformning, både tidstypiska och ovanliga. Gravanordningar i ovanligare material, exempelvis kalksten, sandsten, marmor, betong, järn eller trä.

Karaktärs- och miljöskapande värden

Gravanordningar som utgör en del av kyrkogårdens specifika karaktär och bidrar till upplevelsen av kyrkogårdens helhetsmiljö. De kan också tillföra en förståelse för kyrkogårdens historiska utveckling, och exempelvis representera ett gravkvarters tillkomst. Exempel på karaktärs- och miljöskapande värden är ålderdomliga proportioner (vården är högre än den är bred), utmärkande genom sin höjd (minst 1 meter) eller utmärkande på annat sätt, exempelvis genom utformning eller placering. Gravanordningar med bevarade omgärdningar, så kallade ramgravar, innehar också dessa värden. Här ingår också gravanordningar i områden med sammanhållen karaktär.

Om åtgärdsförslagen i tabellerna

Vid inventeringen av gravanordningar och andra fasta anordningar har en bedömning av nuvarande skick gjorts. Åtgärdsförslagen som redovisas i tabellerna är kortfattade, och kräver ibland vidare utredning för att klargöra exakt vilka åtgärder som behöver utföras, på vilket sätt och av vem. I vissa fall behöver en konserverator upprätta åtgärdsprogram.

Generellt gäller att åtgärder ska utföras med material och metoder som är lämpliga med hänsyn till byggnadens eller anläggningens kulturhistoriska värde. Åtgärder som inte räknas som sedvanligt underhåll och som kan påverka kyrkogårdens eller objektets kulturhistoriska värde kan kräva tillstånd av länsstyrelsen.

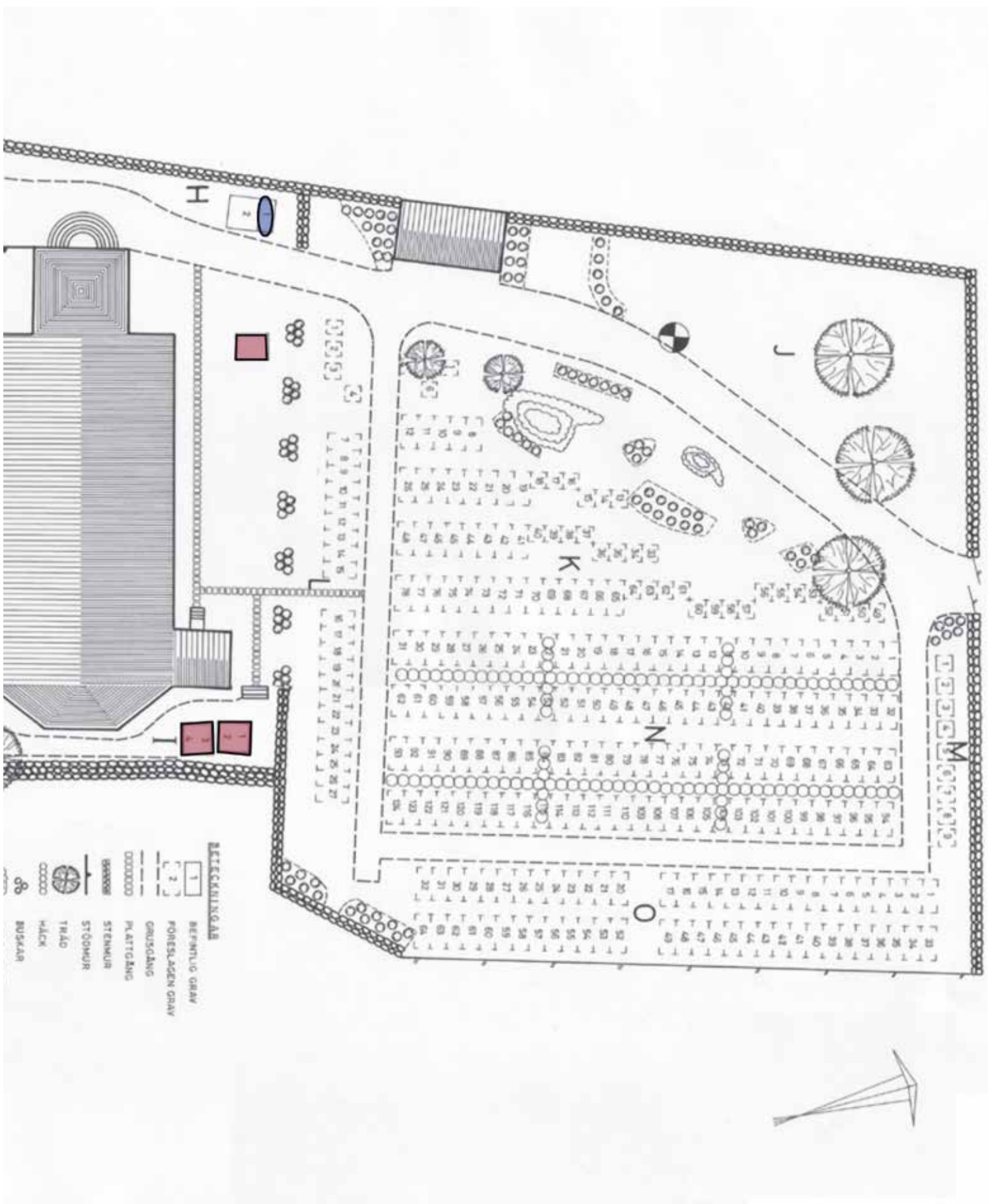
Till sedvanligt underhåll räknas bland annat att rengöra gravvårdar från biologisk påväxt om vårdarna är av hårda bergarter som granit och diabas och inte har några skador. I bilaga 1 går det att läsa mer om allmänna råd om vård och underhåll av gravanordningar.

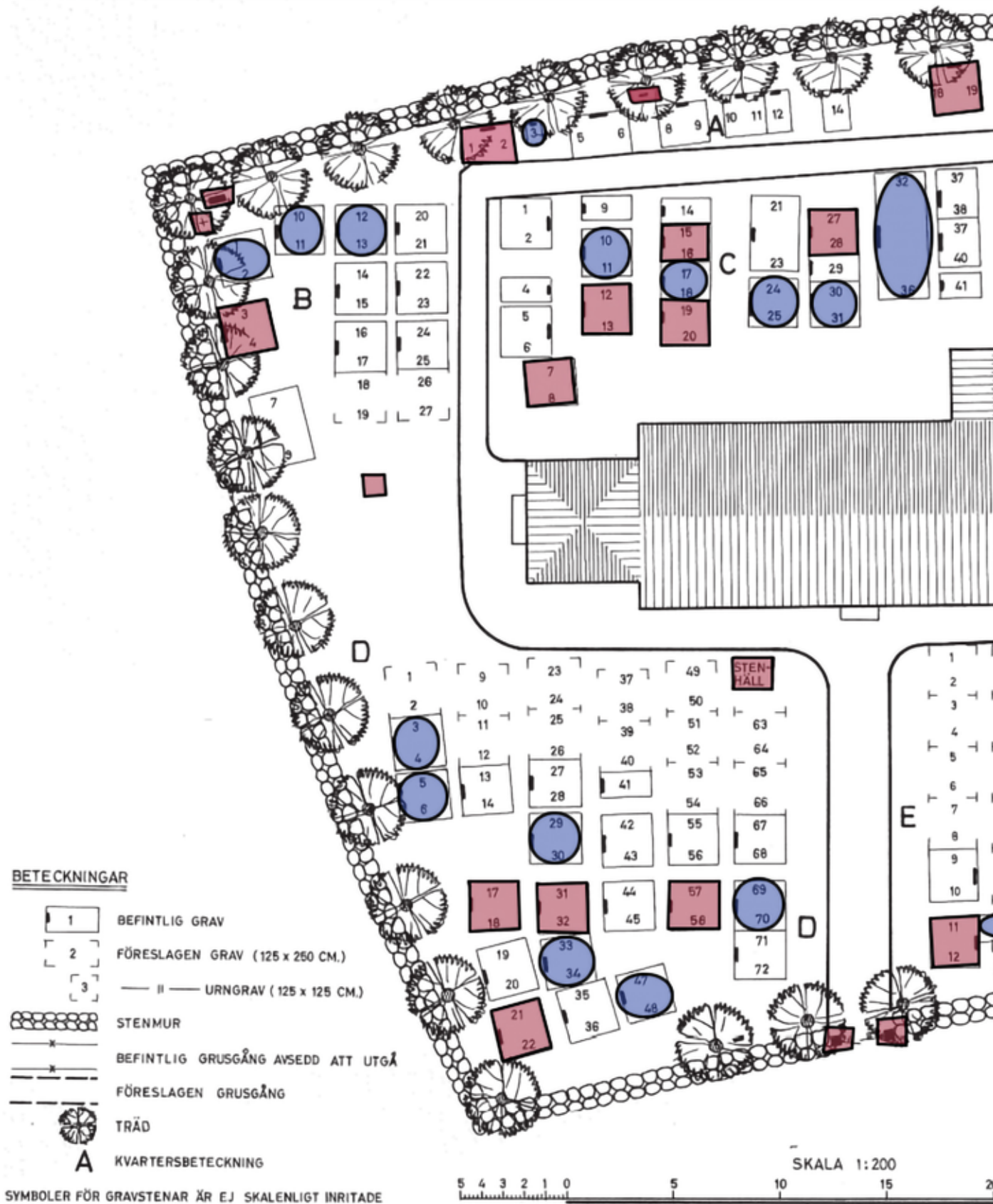
I de åtgärdsförslag som gjorts har följande prioriteringsordning använts:

- Åtgärdas snarast
- Åtgärdas inom 5 år
- Åtgärdas inom 10 år
- Årligt återkommande kontroll eller åtgärd

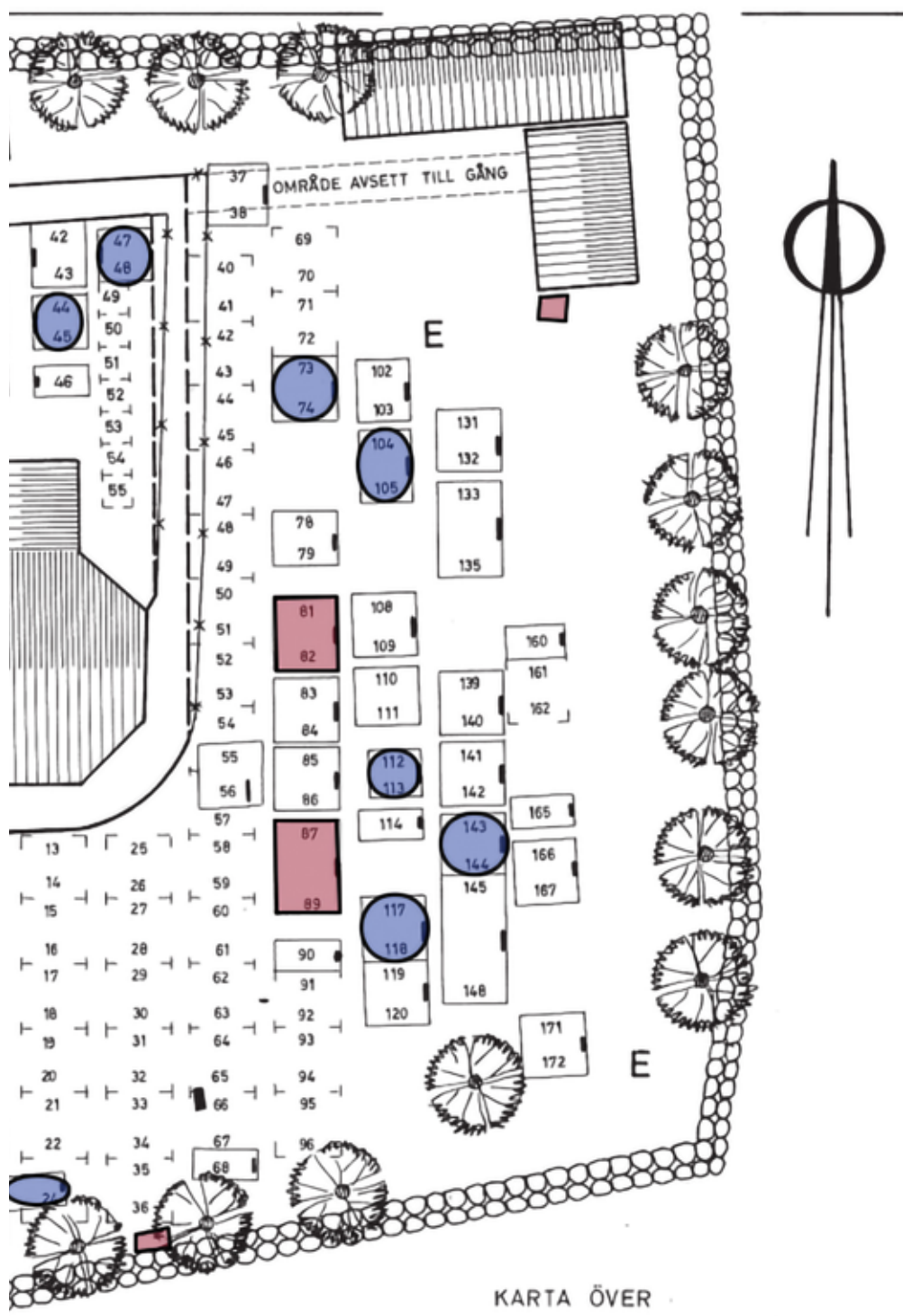
Gravkartor med gravanordningar
Hällstads kyrkoård

KARTA ÖVER
KÄRRÅKRA KYRKOGRÅRD

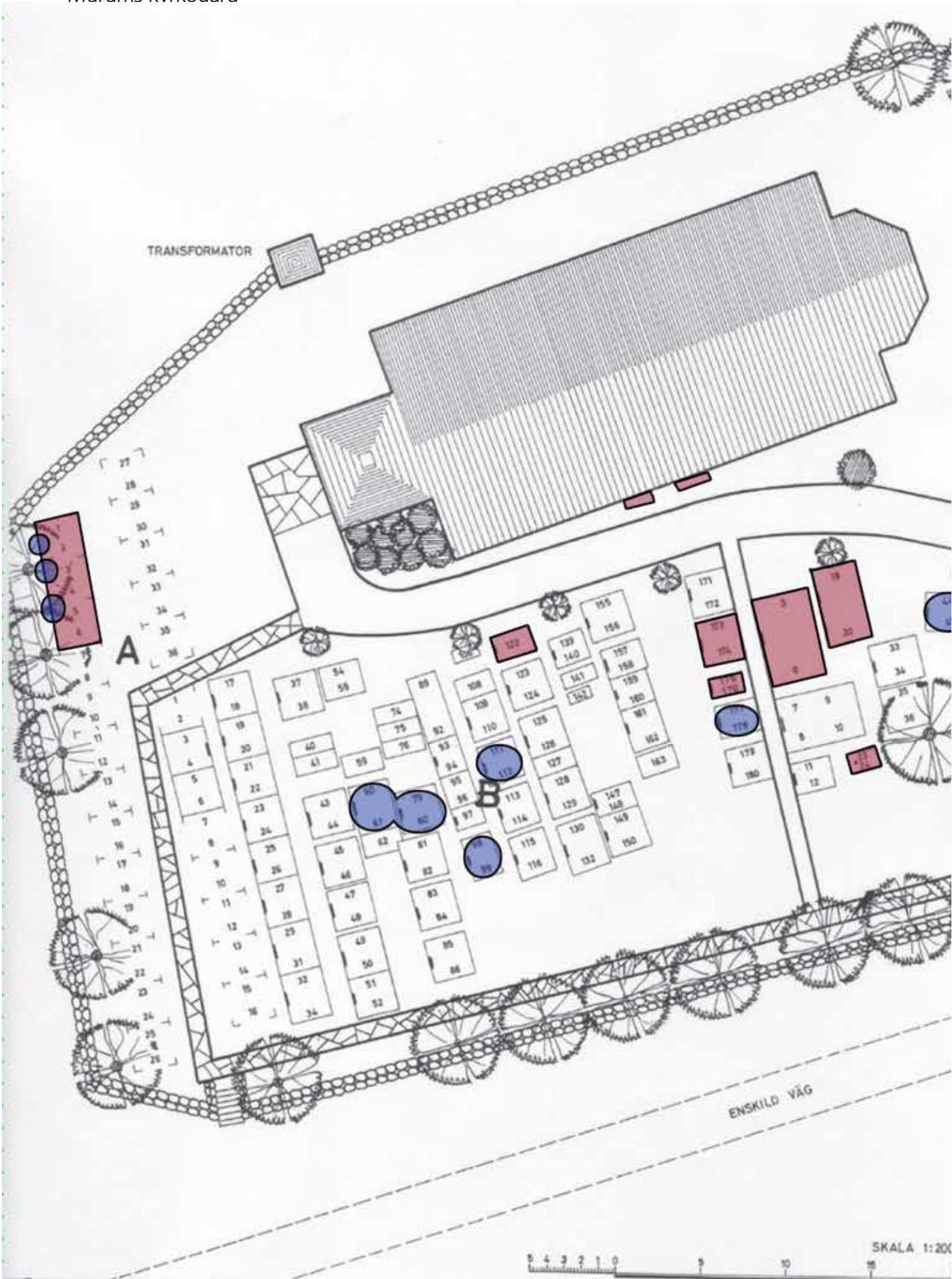
ÄLVSBORGS LÄN

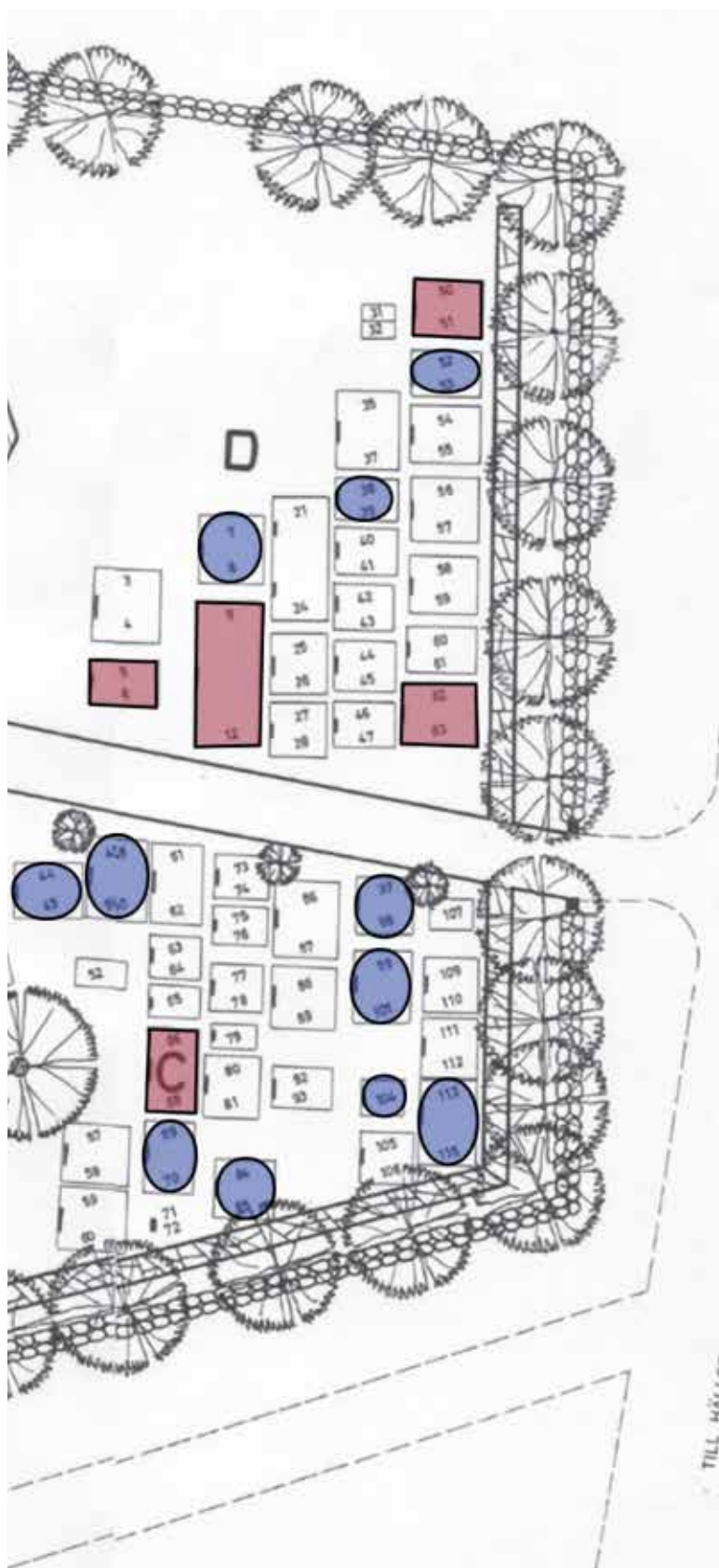
Upprättad den 30 augusti 1972 av

Olof Robertsson
 Ingenjör

Murums kvrkodård

TILL ÖRA

BETECKNINGAR

- BEFINTLIG GRAV
- FÖRESLAGEN GRAVPLATS (2)
- STENMUR
- PLATTGÅNG
- TRÄD
- BUSKE
- KVARTERSBETECKNING

SYMBOLER FÖR GRAVSTENAR ÄR EJ SKA INRITEDE

TILL HÄLLSTAD

KARTA ÖVER
MURUMS KYRKOGRÄV

ÄLVSBORGS LÄN

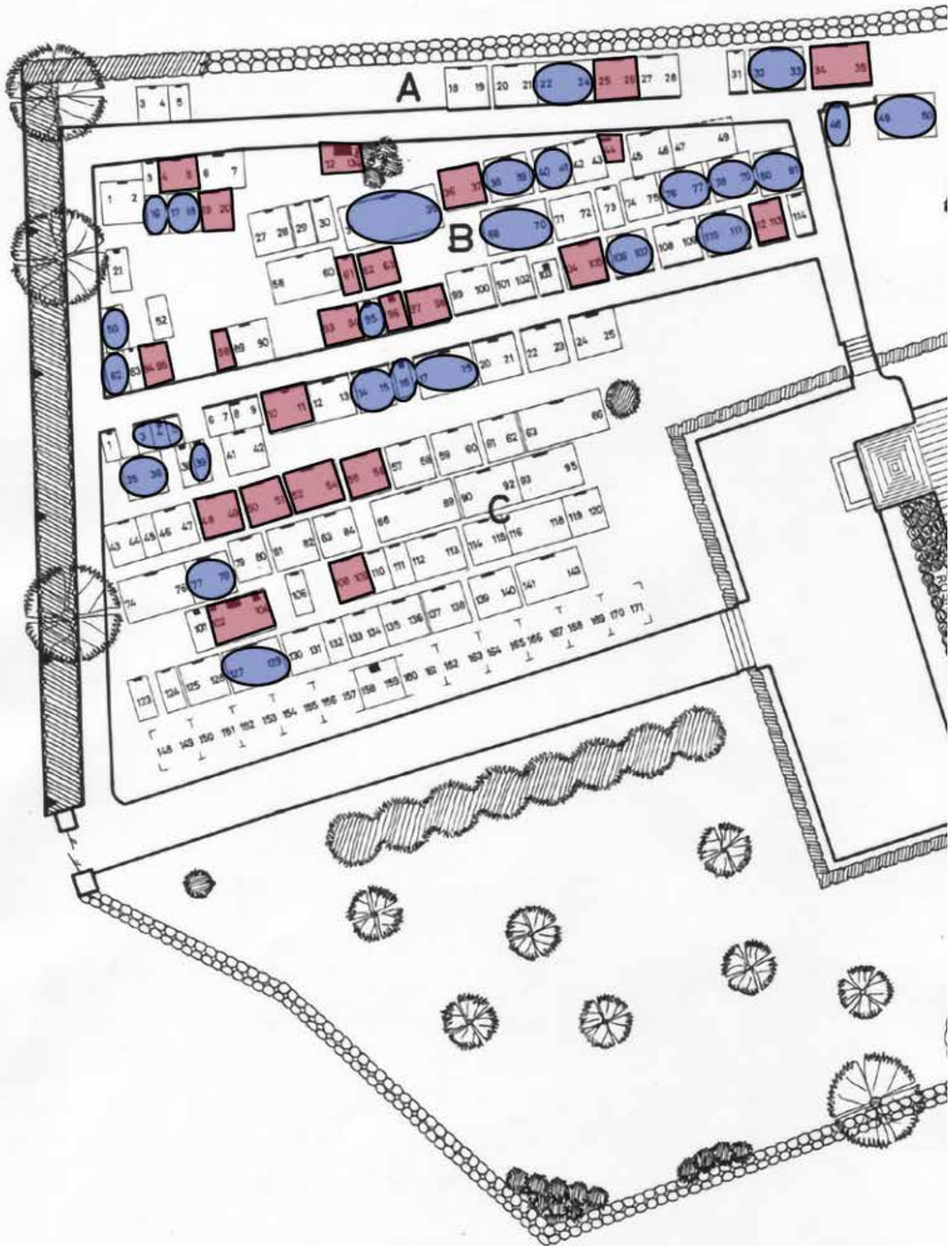
Sammanställd av nymätning av omväster om kyrkan och från avdrag c karta upprättad år 1955.

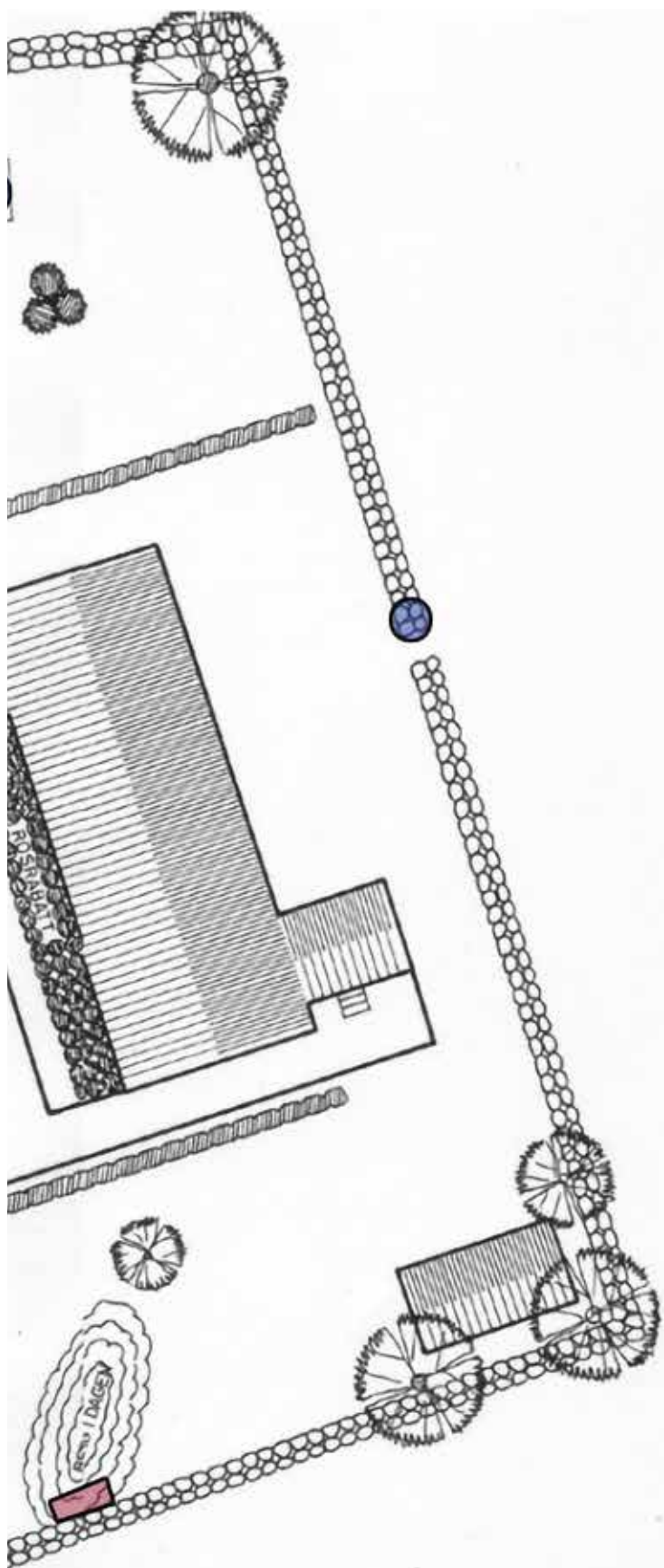
Mariestad den 21 augusti 1972

Olof Robertsson

1:200
0 20 25 30 35 40 METER

Möne kyrkogård

BETECKNINGAR

- BEFINTLIG GRÄV
- FÖRESLAGEN GRÄVPLATS (250 x 250 CM.)
- STÖDMUR
- STÖDMUR
- STENMUR
- HÄCK
- TRÄD
- BUSKE
- KVARTERSBETECKNING

SYMBOLER FÖR GRÄVSTENAR ÄR EJ SKALENLIGT INRITADE

KARTA ÖVER
MÖNE KYRKOGRÅRD
 ÄLVSBORGS LÄN

Upprättad den 25 augusti 197
Olof Robertsson

plats. Om den måste flyttas från sin plats bör den flyttas till ett område med gravvårdar från samma tidsperiod, men en sådan åtgärd kräver tillstånd från länsstyrelsen.

I Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar rekommenderas att vårderna markeras med en speciell symbol för att visa att det är en gammal sten som återanvänts. Markeringens utformning bör ske i samråd med stiftet för att möjliggöra enhetlighet mellan olika pastorat. I

samma skrift står det också att »Vid återupplåtelse av gravplats på vilken det finns en värdefull gravvård kan huvudmannen behålla gravvården och teckna avtal med den nye gravrättsinnehavaren om att få hyra eller disponera gravstenen. Huvudmannen och den nye gravrättsinnehavaren bör teckna avtal om dispositionsrätt till gravvården«.

Källor

Tryckta källor

Litteratur

Andersson, Hanna. Informationsfolder *Södra Vings pastorat, Hällstads kyrka*. Södra Vings kyrkliga samfällighet.

Andersson, Hanna. Informationsfolder *Södra Vings pastorat, Kärråkra kyrka*. Södra Vings kyrkliga samfällighet.

Andersson, Hanna. Informationsfolder *Södra Vings pastorat, Murums kyrka*. Södra Vings kyrkliga samfällighet.

Andersson, Hanna. Informationsfolder *Södra Vings pastorat, Möne kyrka*. Södra Vings kyrkliga samfällighet.

Börjesson, Gösta. 1994. *Ödekyrkor i Västergötland. Nr 20. Skaraborgs länsmuseum*. ISBN 9 185 884 804.

Evertsson, Berndt. 1983. *Torp och backstugor i Kärråkra socken. Kärråkra hembygdsförening*. ISBN 9 172 609 680.

Evertsson, Berndt. 2009. *Mellan skog och slättbygd. Byar och gårdar i Kärråkra, Möne och Vånga socknar 1540–1680. Kärråkra hembygdsförening*. ISBN 9 789 163 358 883.

Gullbrandsson, Robin. 2012. *Kyrkorna, ur Kyrkorna i Skara stift. Skara stiftshistoriska sällskap*. ISBN 9 789 186 681 098.

Hammar, C E. 1979. *Kortfattad beskrivning över Hällstads pastorats kyrkor jämte Södra Vånga kyrkoruin*.

Markving, Gustaf och Ulla. 1981. *Kyrkorna i Sjuhäradsbygden. Presentation i text och bild av samtliga kyrkor i Sjuhäradsbygden, som tillhör Svenska kyrkan*. ISBN 9 197 032 700.

Sveriges bebyggelse. Statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Landsbygden. Älvsborgs län. Del III. Bokförlaget Hermes AB.

Offentligt tryck

Begravningslag (1990:1144)

Kulturmiljöförordning (1988:1188)

Kulturmiljölag (1988:950)

Rättsfall

Förvaltningsrätten i Malmö, dom 2022-06-03, mål 5555–21

Förvaltningsrätten i Malmö, dom 2022-06-08, mål 6852–21

Förvaltningsrätten i Göteborg, mål 1420–21 (lagakraftvunnen)

Arkivkällor

Kartmaterial hämtat från Lantmäteriet, www.lantmateriet.se

Historiskt bildmaterial hämtat från Riksantikvarieämbetet, Vänersborgs museum och Västergötlands museum genom Digitalt museum, www.digitaltmuseum.se

Källor från Internet

Fornsök, Riksantikvarieämbetets söktjänst. <https://app.raa.se/open/fornsok/>

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetets söktjänst <https://www.bebyggelseregistret.raa.se/>

Centrala Gravvårdskommittén, CGK, Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar

<https://www.svenskakyrkan.se/Sve/Bin%c3%a4rfiler/Filer/64fd2498-1726-455c-9642-09baf89f083.pdf>

Hällstads kyrka. 2021-10-20. Svenska kyrkan i Ulricehamn. Hämtat 2022-08-09 från <https://www.svenskakyrkan.se/ulricehamn/hallstads-kyrka>

Hällstads kyrka. 2022-07-16. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/H%C3%A4llstads_f%C3%B6rsamling

Hällstads socken. 2019-01-18. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/H%C3%A4llstads_socken

Kammarkollegiets hemsida, om finansiering av skötsel av kulturhistoriskt värdefulla gravanordningar: <https://www.kammarkollegiet.se/om-oss/kammarkollegiets-uppgifter/begravningsavgift/finansiering-av-skotseln-av-aterlamnade-och-atertagna-gravanordningar>

Kärråkra kyrka. 2021-10-20. Svenska kyrkan i Ulricehamn. Hämtat 2022-08-09 från <https://www.svenskakyrkan.se/ulricehamn/karrakra-kyrka>

Kärråkra kyrka. 2022-07-16. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/K%C3%A4rr%C3%A5kra_f%C3%B6rsamling

Kärråkra socken. 2019-01-18. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från

https://sv.wikipedia.org/wiki/K%C3%A4rr%C3%A5kra_socken

Murums kyrka. 2021-10-20. Svenska kyrkan i Ulricehamn. Hämtat 2022-08-09 från <https://www.svenskakyrkan.se/ulricehamn/murums-kyrka>

Murums kyrka. 2022-07-16. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/Murums_f%C3%B6rsamling

Murums socken. 2019-01-18. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/Murums_socken

Möne kyrka. 2022-07-16. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/M%C3%B6ne_f%C3%B6rsamling

Möne socken. 2019-01-18. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/M%C3%B6ne_socken

Riksantikvarieämbetets Vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen, Kyrkliga kulturminnen (4 kap. 1–18§§) https://www.raa.se/publicerat/varia2012_38.pdf

Svenska kyrkans Handbok för arbetet med kyrkoantikvarisk ersättning 2.0 https://www.svenskakyrkan.se/filer/Handbok_KAE_2.0.pdf

Svenska kyrkans Villkor för kyrkoantikvarisk ersättning 2.0 https://www.svenskakyrkan.se/filer/SK19286_Villkor%20of%20KAE_2019%20lila.pdf

Södra Vånga kyrka. 2022-06-07. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/S%C3%B6dra_V%C3%A5nga_f%C3%B6rsamling

Södra Vånga socken. 2019-01-19. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/S%C3%B6dra_V%C3%A5nga_socken

Muntliga källor

Samlingsmöte med församlingarnas hembygdsföreningar, Kyrkans hus Hökerum, genom Tommy Johansson. 2022-12-07.

Bilagor

Bilaga 1. *Allmänna råd om vård och underhåll av gravvårdar*

Bilaga 2. *Kyrkogårdens tusenåriga historia*

Bilaga 3. *Ikonografi*

Bilaga 4. *Klimatförändringar*

Bilaga 5. *Det gröna kulturarvet*

Bilaga 6. *Lagstiftning och finansiering av vård och underhåll gällande kyrkliga kulturminnen*

Allmänna råd om vård och underhåll av kyrkogårdar – Förvaltningen för kulturutveckling

Gravanordningar

Gravanordningar i sten

Notera att gravvårdar i sedimentära bergarter (sandsten, kalksten och marmor) i de allra flesta fall har mycket höga kulturhistoriska värden. De är även synnerligen ömtåliga och användning av fel metod för rengöring kan helt ödelägga vårdarna. Därför bör alltid en stenkonservator kontaktas för vård och underhåll av gravanordningar i sedimentära bergarter.

Gravvårdar med skuggig placering måste rengöras årligen, eftersom bristen på solljus skapar en särskilt gynnsam miljö för lavar, alger och mossor.

Vårdar i granit är mer hållbara men olika metoder för rengöring kan behövas för hur ytskikten är behandlade. Exempelvis kräver en grovhuggen vård och en polerad vård olika rengöringsmetoder även om de är i samma bergart. Ta för vana att alltid kontrollera med konservator vid osäkerhet om vad som lämplig metod i det specifika fallet.

Att särskilt tänka på

- Det är viktigt att avlägsna påväxt av lavar, alger och mossor då de håller fukt vilket kan bidra till frostsprängningar. Vissa aggressiva lavar kan även lösa upp stenens ytskikt.
- Lavar och mossor är aktiva och mjukare under vår och höst, därför är de också lättare att få bort under denna period.
- På många av stenarna växer lavar som är av intresse utifrån ett naturvårdsperspektiv. Genom att bara rengöra stenarnas framsida kan lavar leva vidare på stenarna.
- Borstas stenen regelbundet ren från skräp och nedfallna löv kan påväxt av alger och lavar minskas.
- Skugga skapar en gynnsam miljö för mikroorganismer. Träd och buskar nära gravstenar bör därför hållas efter i förebyggande syfte.

Rengöringsmetoder

- Högtryckstvätt eller våtbläster ska inte användas för rengöring av gravstenar med kulturhistoriska värden. Gravvårdar av hård bergart som exempelvis granit, gnejs eller diabas tål visserligen högtryckstvätt förhållandevis bra, men efter upprepade behandlingar med högtryck förstörs och urgröps ytan även hos riktigt hårda bergarter som dessa (se ovan). Det är särskilt viktigt att högtryckstvätt och våtbläster undviks vid rengöring av gravstenar tillverkade av betong eller av sedimentära bergarter som kalksten, sandsten och marmor, eftersom de snabbt orsakar svåra och bestående skador på denna typ av stenar.
- Kulturhistoriskt värdefulla gravstenar ska tvättas med borste, mycket vatten och eventuellt några droppar såpa. Skölj ofta! Använder man små vattenmängder ökar risken för att repor ska uppstå medan man tvättar stenen. Är gravstenen mycket lavangripen kan den först svepas in i ett tygstycke, till exempel en jutesäck eller lakansväv, som först dränks i vatten, gärna tillsammans med några droppar såpa. Därefter plastas stenen och tygstycket in med hjälp av

en sopsäck eller liknande under minst ett dygn. Detta leder till att lavarna mjuknar och blir lättare att få bort. Lavarna tränger dock djupt ned i stenen och är svåra att få bort helt och hållet.

- Använd i första hand borste med borst av plast, till exempel en rotfruktsborste. Om en kraftigare borste behöver användas så kan mässingsborste vara ett bra alternativ. Undvik stålborstar, de är så hårda att de skadar stenen.
- En miljövänlig och enkel metod för att avlägsna lavar är att lägga stenen med framsidan ned mot jorden under ett helt års tid. Lavarna dör då i brist på ljus och kan sedan bara sköljas av. Metoden är mycket skonsam mot stenen och kan gärna användas som ett alternativ på kraftigt lavangripna stenar. Nackdelen är att det under perioden kan se tråkigt ut på kyrkogården och att stenen inte är läsbar.

Verktyg och kemikalier

- Undvik användning av rengöringspreparat för gravstenstvätt. Ofta är det svårt att avgöra exakt vad de innehåller. Ibland ingår kaliumhydroxid (lut) som kan tränga in i stenen, kristalliseras och sedan spränga den inifrån. Lut löser upp också upp beståndsdelarna i vissa bergarter.

Gräsputsning

- Gräsputsning kring gravvårdar av sedimentära bergarter som kalksten, sandsten och marmor måste ske med försiktiga metoder. Tråden i en röjsåg orsakar skador på mjuka stenarter.

Smidda och gjutna anordningar av järn

Alla vårdinsatser på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar med staket, kors eller kedjor ska ske i samråd med konservator. Ofta behöver korrosionsomfattningen och de befintliga färgskikten undersökas för att det ska vara möjligt att avgöra vilken vårdinsats som är den rätta i varje specifikt fall. I flera fall kan kyrkans personal genomföra åtgärden efter det att undersökningen genomförts.

Rengöring

- Bemålade ytor görs rena från alger, organiska rester och fågelspillning med vatten med tillsatt diskmedel. Borstar med medelhård borst används till exempel rotborste och diskborste. Rengöringen görs med fördel en varm dag då solen kan torka upp ytorna.
- Rena metallytor (inte bemålade/färgen bortnött) kan rengöras enligt ovan alternativt med sprit (τ-röd) på trasa eller torrt med borste. Använd en medelhård till hård borste beroende på yta, om borsten repar ytan är den för hård.
- Rengöring med högtryckstvätt ska absolut undvikas på både bemålad och omålad metall eftersom risken är stor att vatten tränger in och orsakar rostangrepp!

Avlägsna lokala rostangrepp

- Rost borstas bort mekaniskt med stål- eller mässingsborste. Arbetet kan utföras manuellt eller med roterande borstar som fäst till bormaskin eller mindre elverktyg (typ dremel). Lösa färgflagor avlägsnas. Beroende på vilket ytskydd (färg/lack) som skall användas behöver rosten avlägsnas helt eller kan delvis lämnas kvar. När all rost är borta målas metallen med grund- och täckfärg. Är angreppen små kan givetvis punktvisa insatser räcka.

Att påföra ny färg eller lack

- Innan ny färg eller lack påförs undersöks befintlig färg avseende typ av färg, kulör och glans.
- Det finns en mängd olika rostskyddsfärger. Den som väljs ska vara kompatibel med befintlig färg och gärna vara traditionell. Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar bör färgsättas med metod och färg som är historiskt »riktig«.
- Färgskiktet förnyas vid behov. Fyll i lokala färgbortfall snarast. Total ommålning sker först när omfattningen av färgbortfallen inte längre är hanterbart.

Att åtgärda större skador på gravvårdar i järn

- Om sprickor uppstått och staketet gått i flera bitar kan en smed eller annan kunnig metallhantverkare svetsa ihop delarna. Sprickor uppstår lätt i gjutjärn vid svetsning, därför bör den hantverkare som anlitas ha erfarenhet av liknande arbeten. Grundprincipen är att inga ändringar av det ursprungliga utseendet får göras, och att arbetena görs med traditionella metoder. Detta innebär till exempel att en äldre fogning bör göras lika befintligt och inte med moderna nitar. Saknas väsentliga delar kan komplettering ske med nytillverkade delar som sedan svetsas ihop med befintliga partier. Observera att större åtgärder som dessa endast får genomföras med tillstånd från länsstyrelsen.

Instabila gravvårdar

- Vissa gravvårdar står löst på sin sockel, eller lutar kraftigt. Det är av yttersta vikt att samtliga vårdar över 0,3 meter som utgör en risk säkras upp i enlighet med Centrala gravvårdskommitténs anvisningar. Vid misstanke om att kulturhistoriska värden kan påverkas ska länsstyrelsen kontaktas.

Vegetation, murar och staket på kyrkogården

Begravningsplatserna är i dag ofta välskötta parkanläggningar av högt kulturhistoriskt värde, där kulturhänsynen i allra högsta grad är gällande (KML 4 kap. 11 och 13 §§). En felaktigt utförd vårdinsats eller beskärning kan döda eller allvarligt skada en växt och därmed förändra hela karaktären på begravningsplatsen. Därför är det viktigt att personer med rätt kompetens anlitas för besiktningar och ändringar.

Checklista för återkommande vårdåtgärder på kyrkogården

- Vegetation nära murar och staket hålls undan för att undvika att fukt binds, med frostsprängning eller röta som följd.
- Om vegetationen är artrik skall slåttarna ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttetid i juli–augusti.

Kontakta alltid en metallkonservator för rådgivning innan renovering av kulturhistoriskt värdefulla metallföremål på begravningsplatsen påbörjas.

- Buskar, sly och annan hög växtlighet invid stenmurarna röjs så att stammar och rotsystem inte skadar eller rubbar murarna.
- Avverkning och röjning utförs med fördel under sommaren, då skott och löv innehåller mest näring och röjningen därför blir mest effektiv.
- Rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar röjs bort årligen.
- Sättningsprickor i murar hålls under uppsikt. Ökar de i omfattning? Uppstår nya sättningar eller sprickor?
- Utrasade stenar i murar läggs tillbaka. Instabila stenar säkras för att förebygga skador hos lekande barn.

Vid underhållsåtgärder och reparationer skall följande beaktas

- Traditionella material och metoder skall användas, till exempel linoljefärg vid målning av grindar och staket.
- Arbeten skall utföras av personer med kunskap och erfarenhet av arbete i kulturhistoriska miljöer.
- Kontakta länsstyrelsen (tel 010–224 40 00) för anvisningar och råd när en ändring eller större vårdinsats ska göras. För vissa åtgärder måste tillstånd sökas hos länsstyrelsen.

Kyrkogårdarnas tusenåriga historia

Förhistorisk tid, medeltid och 1600-tal

Under brons- och järnåldern förekom såväl jordbegravningar som brandgravar. Kyrkplatserna etablerades huvudsakligen under 1000–1100-talet. I samband med Sveriges kristnande avskaffades kremering som begravningsmetod och det var sedan inte tillåtet förrän en bit in på 1900-talet. Enligt de romerskkatolska föreskrifterna skulle alla begravas i vigd jord på en för ändamålet avsedd yta, kyrkogården. Platsen skulle vara väl avgränsad för att markera gränsen mellan vigd och ovigd jord. För att skydda platsen hade man en mur runt om, till en början timrad med tak av spån.

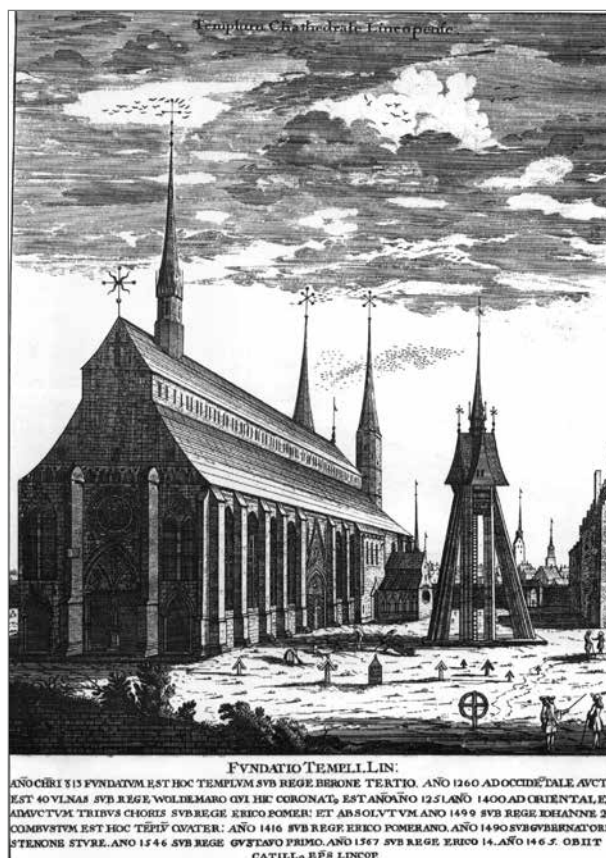
De kallmurade stenmurarna blev vanliga först i slutet av 1700-talet och på 1800-talet till följd av ett påbud från 1764. Hur den medeltida kyrkogården gestaltade sig har vi inte mycket kännedom om. Den hade inte särskilt planterade växter och träd och inga anlagda gångar utan var snarare en äng med kullar för gravarna, ibland markerade med gravstenar eller träkors.

Under tidig medeltid begravdes alla på kyrkogårdarna oavsett social tillhörighet. Med tiden uppstod bruket att gravlägga personer med hög rang inne i kyrkobyggnaderna och mot slutet av medeltiden användes kyrkorna som begravningsplats för alla i samhällets översta skikt. Gustav Vasa påpekar i ett förmaningsbrev år 1554 att gravplatserna måste skötas bättre. Vid den här tiden fick ogräs växa fritt, de dödas ben kunde sticka upp ur marken om det ville sig riktigt illa, och lösa djur betade bland gravmonumenten. Gravstenar och murar revs och återanvändes på annat sätt. Mycket talar för att brevet inte fick något större genomslag och att vården av kyrkogårdarna i de flesta fall försumrades ända in på 1800-talet. Detta hänger samman med att det länge var själva kyrkorummet som innehöll de mest eftertraktade och påkostade gravplatserna. Gemene mans gravplats ute på kyrkogården ägnades ingen större omtanke.

Landsbygdens kyrkogårdar var i äldre tid en samlingsplats i socknen där det hölls marknader och möten. Under 1600-talets stormaktstid tycks kyrkogårdarna ha fått en mindre viktig roll i socknens liv.

1700- och 1800-talen

Under 1700-talet hördes allt fler protester mot begravning inne i kyrkorna. Stanken av ruttnande kroppar måste ha varit vedervärdig, och situationen uppfattades som ett sanitärt problem. År 1783 förbjöds bruket

Linköpings domkyrka och kyrkogård, avbildad på koppargravvyr i slutet 1600-talet. Trädlös kyrkogård med låga gravstenar. Förmodligen såg de flesta kyrkogårdar ut som denna i långa tider, utan träd och med enstaka gravstenar uppstickande ur en betad äng. Ur »Suecia antiqua et hodierna«.

att gravlägga de döda inne i kyrkorummen. Eftersom kyrkogårdarna nu togs i bruk igen för alla oavsett socialt ursprung, väcktes så småningom intresset för kyrkogårdarnas utseende till liv. Detta sammanföll med att det så kallade parkidealet började spridas från kontinenten till svenska kyrkogårdar via slott och herrgårdar runt om i landet. Det innebar att trädgårdarna kring herresätena började förses med anlagda gångar och planterade lövträd i rader och alléer. Det var emellertid först under senare hälften av 1800-talet som parkidealet slog igenom helt och fullt på begravningsplatserna runt om i landet.

År 1815 beslutades det att begravningar av hygieniska skäl inte längre fick ske inne i städer och byar och att nya begravningsplatser skulle läggas utanför stads- och bygränserna. Tidigare hade man bara begravt fattiga eller folk som dött i någon epidemi utanför städerna. De stora skillnaderna i sättet att begrava människor beroende på socialt ursprung uppmärksammades också. Det beslutades att alla skulle ha rätt till en egen grav och att ingen längre skulle behöva läggas i en allmän grav på

någon fattigkyrkogård. Men för de högre skikten fortsatte det att vara viktigt att uttrycka sin rang också efter döden under lång tid därefter. Stenindustrin utvecklades i snabb takt under 1800-talets senare del och det gick att skaffa sig större och mer exklusiva gravvårdar av sten än tidigare. De påkostade gravanordningarna fick också de mest synliga placeringarna nära gångstråken eller huvudentrén.

Under 1700-talet utvecklades föreställningen att träd hade en renande effekt på marken och luften. År 1805 kom ett påbud om att begravningsplatserna skulle planteras med lövträd. Denna föreställning försvann successivt under 1800-talet, men träden hade kommit till kyrkogårdarna för att stanna. Det är i första hand de inhemska trädarterna som alm, ask, lönn, lind och ek som planterats och som fortfarande dominerar dagens kyrkogårdar i form av trädrader och -kransar. Under mitten och slutet av 1800-talet blev det också populärt att plantera träd solitärt på kyrkogårdarna, så kallade gravträd eller vårdträd. Till dessa användes ofta olika hängande arter, vilket ibland kallas sorgeträd och -buskar. De var ett uttryck för tidens romantiska anda då man gärna ville läsa in känslor i naturen.

Parkmodet kom så småningom att förändra kyrkogårdarna fullständigt, från i princip trädlösa ängar med betande djur till väl planerade anläggningar med prydliga gångar, tydliga gravkvarter och lummiga trädrader längs vällagda stenmurar. Än idag präglas merparten av kyrkogårdarna av dessa parkideal, såväl på landsbygden som i staden. Det dröjde dock till slutet av 1800-talet och ibland till och med en bit in på 1900-talet innan det nya modet nådde landsbygden. På landsbygden företogs samtidigt andra genomgripande förändringar som kom att radikalt omgestalta det agrara landskapet. Skiftesreformerna splittrade byarna, skogen trängdes undan och sjöar sänktes för att öka odlingsarealerna. Kyrkogårdarnas nya utseende blev en del i denna omfattande omstrukturering av landsbygden.

På 1700-talet och tidigare placerades gravarna alltid efter ett strikt socialt mönster som var etablerat sedan århundraden. Man använde företrädesvis områdena söder och öster om kyrkan. På landsbygden var kyrkogårdarna indelade på så vis att varje by eller hemman hade sin egen plats. Det mest eftertraktade var att ligga nära kyrkan. De som hade det gott ställt kunde sätta upp en huggen sten eller en gravtumba men ofta nöjde man sig med att ett enkelt träkors eller att bara jordkullen utmärkte platsen. Alla kände ju på den tiden till platsen för det egna hemmanets gravar.

Längst ut på kyrkogården och längs med muren fick

de fattiga och egendomslösa sin sista vila. I norr begravde man brottslingar, och utanför den vigda jorden hamnade »självspillingarna« som tagit sina egna liv. Indelningen i olika avdelningar för de olika hemmanen slutade att tillämpas successivt under 1700- och 1800-talen. Istället övergick man till att begrava de döda i rad på en ledig plats efterhand. Varv efter varv fylldes på i kronologisk ordning allt eftersom folk dog och stora gårds- och släktgravar fick flyttas när de stod i vägen.

Vid 1800-talets mitt blev det vanligt att den som hade råd kunde köpa sig en gravplats av församlingen, en familjegrav där make, maka, barn och efterlevande barn med fruar eller män skulle begravas. Detta speglar också samhällets ökande individualisering som skedde i samband med industrialiseringen. Avdelningarna för gårdar och byar luckrades alltså upp och gav istället plats för individuellt utformade gravvårdar. Kyrkogårdarna kom att delas in i ett område med köpta gravar och ett med gravar på rad för dem som inte kunde köpa sin grav.

De gravar som inte var köpta kallades för linjegravar, frigravar eller gravar på allmänna linjen eller allmänna varvet. Dessa uttryck var vanliga långt in på 1900-talet. Linjegraven avskaffades i 1964 års gravrättslag.

1900- och 2000-talets kyrkogårdar

De kyrkogårdar vi ser idag har vanligen fått sin form under det sena 1800-talet. Den ganska strama strukturen med murar, trädkrans, klippta häckar och raka prydliga gångar härrör från parkidealet, som beskrivits ovan. Till saken hör också att 1700- och 1800-talens stora befolkningstillväxt ledde till att det blev trångt på många kyrkogårdar. Kvartersuppdelningen utvecklades som ett resultat av detta, och det blev också praktiskt att anordna gångar mellan kvarteren. Tidigare hade det i regel endast funnits riktiga gångar från grindarna i muren till kyrkporten. Kvarteren skapades ofta med hjälp av klippta häckar. En särskild variant är den så kallade rygghäcken som sedan 1920-talet planterats för att skapa

Industrialismens massproduktion av gravstenar samt gjutna kors och staket bidrar också stort till karaktären på dagens kyrkogårdar. Utbudet av gravvårdar att välja mellan växte snabbt under 1800-talets sista decennier och det var inte längre lika dyrt att resa en sten. Samtidigt var det vanligt bland de breda folklagren ända till andra världskriget med enkla vårdar som endast markerades av ett träkors eller en så kallad gravkulle beväxt med vintergröna.

Under 1900-talet infördes bestämmelser för gravvårdarnas utseende, vilket resulterade i allt mer enhetliga gravkvarter utan utrymme för större variation. I slutet av 1900-talet har många kyrkogårdar försetts med ask- och urnlundar i takt med att allt fler människor kremaras efter sin död. Vidare har alla kyrkogårdar påverkats mer eller mindre av kyrkogårdsskötselns rationalisering.

Gravramar i sten och infattningshäckar har ofta tagits bort för att göra gräsklippningen enklare och grusade gångar har ersatts av gräsmattor eller mer lättskötta gångar av asfalt eller stenplattor. Under 1900-talets sista årtionden och 2000-talets första decennium har gravstenarna blivit allt mer personligt präglade.

Symboler – ikonografi

Symboler i vår omgivning kommer till inom ramen för en gemensam verklighetsuppfattning och de har förekommit på gravstenar sedan lång tid tillbaka. Under andra halvan av 1800-talet användes på gravvårdarna ett flertal kristna symboler men i och med industrialismens inträde började även icke kristna symboler användas, såsom lagerkransar, franska liljor och stjärnor. Den icke religiösa symboliken anknyter ofta till yrkesutövning. Efterkrigstiden och särskilt 1950-talet medförde en återkomst för den sakrala formen på gravvårdarnas symboler.

Under 1970- till 90-talen har en slags privatreligiös symbolik vuxit fram med naturen som främsta inspirationskälla. Tallar i soluppgång över vatten, fåglar och betande rådjur förekommer i dessa meditativa motiv där den moderna människans dröm om naturen träder fram tydligt.

Nedan redovisas ett urval av de symboler som ofta förekommer på västgötska kyrkogårdar. För vidare fördjupning i ämnet rekommenderas följande verk :

- Cooper, Jean C., 1995, *Symboler: en uppslagsbok*, övers: Margareta Eklöf och Ingvar Lindblom, Forum, Stockholm.
- Dahlby, Frithiof, 1963, *De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut*, Verbum kyrkliga centralförlaget, Stockholm.
- Kilström, Bengt Ingmar, 1983, *Bild och symbol i Guds hus*, Proprius, Stockholm.

Gravvårdarnas symboliska utformning

- Avbrutna kolonner eller stenar i allmänhet : det avbrutna livet, livets kortvarighet och snabbt skövlade skönhet.
- Pelare : Sanningens stödjepelare och grundfäste. Avbruten pelare är en icke-kristen dödssymbol som pekar på det avbrutna livet.
- Gravvårdar formade som ekar : Styrka och utållighet.
- Ringkors : ett latinskt kors med en cirkelbåge mellan korsarmarna som till skillnad från hjulkorset går utanför cirkelbågen. Ringkorset restes ofta på en plats där ett våldsdåd ägt rum eller framför en gård för att skydda den mot olyckor.

Vilket väderstreck graven är placerad mot har stor betydelse :

- Öster : Frälsningens väderstreck. De döda lades med ögonen riktade åt öster, mot paradiset.
- Söder : ljusorten, varifrån herren kommer.
- Norr : mörkrets ort där demonerna härskar.
- Väster : Nattens ankomst, världens afton. Demonernas, dödens och den yttersta domens väderstreck.

Djursymboler

- Duva : Den heliga andes viktigaste symbol. Återges ofta med korsgloria och omgiven av strålar. En duva på gravstenen symboliserar den kristna själen, som gått till den eviga vilan.
- Bi : Hopp, oskuld, odödlighet och uppståndelse men även fliten och jungfrulighetens symbol. Symboliserar även medlemmarna i kyrkan som samlar in livets söta frukter.
- Fisk : symbol för människan. Kristus är fisken och lärjungarna hans små fiskar, därför dopvattnet.
- Fjäril : dess tre stadier symboliserar treenigheten.
- Fågel : fågel flygande ur sin bur symboliserar själen som flyr sitt jordiska fångelse.
- Orm : vishetssymbol.
- Svala : Mariafågeln men även en symbol för Kristus.

Symboler från växtriket

- Blommor på graven : En evig vår, det kristna hoppet.
- Järnek : Symbol för Jesu lidande och korsfästelse.
- Pinjekotten : fruktbarhetssymbol.

- Ros : Kristus och hans dygder.
- Trädet : symbol för uppståndelsen och evigt liv. Ett avbrutet träd symboliserar det avbrutna livet.
- Vinrankan : uppståndelsesymbol.

Ljuset och elden som symboler

- Evighetslampan/oljelampan : andens ljus. Vi lever i Kristi frälsnings ljus. Lampan är också en viktig judisk symbol för döden och tänds som minne av den döda.
- Facklan : Neråtvänd symboliserar den livets utsläckande, odödligheten. Ingen kristen symbol.
- Ljus : dödsljuset symboliserar att den döde är redo att möta Kristus.

Oljelampan är en vanlig symbol på gravvårdar från perioden 1920–1950. Den symboliserar Andens ljus. Foto: Carina Carlsson.

Föremål som symboler

- Hästskon : anses bringa lycka och symboliserar himlavalvet med öppningen nedåt. Är öppningen uppåt symboliserar den helvetet.
- Kalken : symboliserar Jesu grav. En kalk på en prästs gravsten symboliserar hans eller hennes ämbete.
- Krona : Livets krona, tillsammans med palmbladet (segerens palm) symboliserar ett evigt liv.
- Skeppet : Symbol för Kristi kyrka : Kristus styr skeppet, de troende är besättningsmännen. Mas-

ten är korset, seglet är tron, drivkraften är anden, Guds ord kompassen, hoppet ankaren, bönen ankarkättingen och Guds trofasthet ankargrunden.

- Timglaset : tidens flykt, det snabbt flyende livet. Vanlig symbol sedan 1700-talet.
- Uppslagen bok placerad på en stubbe : enhet mellan natur och kultur.
- Urna : sorg och saknad. Med flammor symboliserar den det nya livet som följer efter döden. Är den draperad syftas på begravning och död.
- Vågskålen : symbol för domen.

Himlakroppar

- Stjärna : exempelvis morgonstjärnan : En åttauddig stjärna är kristusstjärnan, sinnebild för fullkomlighet och oändlighet. Stjärnan med strålar under symboliserar Betlehemsstjärnan. Den sexuddiga stjärnan, hexagrammet eller Davidsstjärnan, symboliserar judendomen.

Kristna symboler

- Hjulkorset : Segerkorset.
- I. N. R. I. : inskriptionen på Jesu kors : J(esus) N(azarenus) R(ex) J(udaeorum) : Jesus från Nasaret, judarnas konung.
- Korset : uppståndelsesymbol. De tre korsen på Golgata : död.
- Kristusmonogram : IHC/IHS : Monogrammet lanserades under 1400-talet och tolkades då som :
  - I(esus) H(ominum) S(alvator) : Jesus människornas frälsare, eller I(n) H(oc) S(igno) vinces : i detta tecken skall du segra, eller
  - I(n) H(oc) S(alvus) : i detta finnes frälsning.
  - I(esus) H(omo) S(anctus) : Jesus den heliga människan.

◦ I(esum) H(abemus) S(ocium) : vi hava Jesus som följeslagare (Jesuitisk tolkning)

- IC : J(esu)s
- IR : Jesus Redemptor, Jesus Frälsaren.
- IS : Jesus Salvator, Jesus Frälsaren.
- Pentagram : Med spetsen uppåt betyder det att man anropar himlen, pekar spetsen neråt betyder det att man åkallar den undre världen. Pentagrammet förekommer ofta som avvärjnings-symbol på husgeråd, dörrar, väggar, hus och så vidare. De onda demonerna skulle fångas eller oskadliggöras med hjälp av pentagrammet.

Korset är förmodligen den vanligaste symbolen på gravvårdarna. En strålande sol, som symboliserar den dödes möte med Jesus, ses något mer sällan. Foto: Rikard Bruzelius.

- Ring : världsalltet och oändligheten och fulländningen.
- Treenigheten : antalet tre står för treenigheten, till exempel heter tre cirkelbågar som skär varandra trinitas : trefaldigheten. Trepasset (också kallat trifolium) används ofta som dekoration men ger i vissa fall även stenen dess form, är ett stiliserat treklöverblad som symboliserar treenigheten och dess hemligheter.
- Ängel med barn i famnen : skyddsängel, dödsängel – ofta på barngravar i form av alabasterrelief efter den danske skulptören Bertel Thorvaldsen och som fogades in i granit- eller marmorstenar.
- Alfa och Omega, den första och sista bokstaven i det klassiska (joniska) grekiska alfabetet. I Uppenbarelseboken 1:8 kallar sig Jehova för alfa och omega, det vill säga alltings början och fullbordan. »Jag är A och O, säger Herren Gud, han som är, och som var, och som skall komma, den Allsmäktige.«

Klimatförändringarnas påverkan på kyrkogårdarna

Klimatförändringar i Västra Götaland

Följande text är ett sammandrag ur rapporten *Kulturarv för framtida generationer: Med klimatperspektiv på Västsveriges kulturarv*, från 2016, ett samarbetsprojekt mellan Länsstyrelserna i Halland och Västra Götaland, Region Halland, Förvaltningen för kulturutveckling och Riksantikvarieämbetet.

Inom en femtioårsperiod kommer klimatet i Västsverige att bli fuktigare och därefter varmare och torrare. En viss regional fördelning av effekterna kommer att ske. Effekterna av ökad nederbörd blir mer påtagliga i de västliga delarna och Sjuhäradsbygden, medan förlängningen av växtsäsongerna sker successivt över hela området. De torrare sommarperioderna längre fram kommer spela en tydlig roll och blir påtagliga och kanske problematiska först i Skaraborgsområdet och längs Bohuskusten, för att sedan påverka hela området.

Det innebär i ett femtioårsperspektiv att:

- Temperaturrelaterade problem med fukt och nederbörd. Det blir överlag varmare med under året med fuktigare vintrar och torrare somrar. Fluktuationen mellan plus och minus, sk nollgenomgångar, blir färre.
- Markrelaterade problem. Den högre värmen medför, trots den ökade nederbörden, på grund av ökad avdunstning att grundvattennivån sänks. Endast undantagsvis fryser marken till tjäle.
- Översvämningar. Stormar blir starkare och förekommer allt oftare. Havsnivån kommer att höjas successivt och vid stormar kan nivåerna höjas långt över normalnivå med fler och långvarigare översvämningar som resultat. De ytliga grundvattenförrådet drabbas av större fluktuationer än i dag och markerna kommer att bli blötare vintertid.
- Biologiskt relaterade problem med ökade insektsangrepp och växtsäsonger.

Det byggda kulturarvet

Kombinationen av ökad nederbörd och det faktum att den största ökningen sker under en vinterperiod med

allt färre dagar med minusgrader, innebär att fuktbelastningen på byggnaderna kommer öka. Vintertiden med minusgrader är idag en period med låg luftfuktighet och därmed en period av uttorkning. I framtiden kommer den kalla delen av året sakna denna effekt. I stället kommer det att från höst till vår vara en lång period med hög nederbörd och få tillfällen då murverk och markytor nära husen hinner torka ut. Ständigt närvarande fukt skapar också bättre förhållande för biologisk påväxt.

Sättningar på grund av förändrade grundvattenförhållanden är en känd problematik med allvarliga konsekvenser. Det är mycket troligt att grundvattenförhållanden kommer att påverkas av de kommande klimatförändringarna.

På grund av den ökade nederbörden och temperaturen vintertid blir det färre antal nollgenomgångar (tillfällen då temperaturen passerar nollstrecket). Sker nollgenomgångar när exempelvis en putsfasad är mätad med fukt, kan risk för frostsprängning uppstå.

Det varmare och fuktigare klimatet kommer leda till gynnsammare förhållanden för tillväxt av alg-, mögel och lavar på fasader, mögel inne i byggnader, och röta och hussvamp i konstruktionen. Det leder också till gynnsammare förhållanden för skadeinsekter.

Klimatförändringarna kommer att ställa nya eller kanske framför allt ökade krav på förebyggande fastighetsunderhåll och tätare intervaller av framför allt fasadunderhåll (rengöring, ommålning, biologisk sanering av alger och lavar). I ett långt tidsperspektiv innebär tätare underhåll också ett slitage på historiskt värdefulla ytskikt. Ökad fuktbelastning kommer generellt leda till ökat underhållsbehov för de allra flesta byggnader, kanske också till nya standarder eller gängse praxis för utförande.

Fuktbelastning i form av regnvåta murverk som inte hinner torka ut leder redan idag till frost- och saltsprängningar såväl ut- som invändigt. Detta kommer att öka något, men sett till det faktum att Västsverige redan idag har höga nederbördsmängder så kommer ökningen relativt sett inte upplevas som så stor.

Som nämnts ovan leder det varmare och fuktigare klimatet till gynnsammare förhållanden för tillväxt av skadeinsekter. Det gäller de som angriper själva byggnaden, där främst strimmig trägnagare kan vara ett problem i de byggnader som står ouppvärmda eller endast med skyddsuppvärmning.

Ett framtida varmare och periodvis fuktigare klimat leder till gynnsammare förhållanden för alg-, mögel- och lavpåväxt samt för till exempel röta och hussvamp. Al-

ger och lavar är generellt sett mer ett estetiskt problem än direkt skadligt, men det leder till mer eller mindre kraftiga rengöringsåtgärder. Det generellt fuktiga klimatet i Västsverige gör att detta kommer vara ett frekvent återkommande problem.

Det gröna kulturarvet

Förvaltare av parker och trädgårdar och andra anläggningar med kulturhistoriska värden i Västsverige kommer att uppleva både positiva och negativa effekter av de kommande klimatförändringarna. Det milda och fuktiga klimatet kombinerat med längre växtsäsonger är i grunden gynnsamt och kommer förmodligen att gynna de anläggningar som är beroende av en lång säsong för öppethållande och intäkter.

De förändrade växtförutsättningarna kommer sannolikt både att öka och minska tillgängligheten till önskade arter. Mildare vintrar gör att odlingszonerna förskjuts norrut, vilket kanske kan ses som en positiv förändring, medan de förändrade växtförutsättningarna på sikt kommer att förändra vilka arter och varianter som överhuvudtaget finns att tillgå.

Eftersom det kommer att växa och regna mer kommer det samtidigt innebära ökade skötselbehov. Det kommer att läggas till de frågor om prioriteringar mellan tillgängliga resurser och önskvärda utseenden och växtslag som finns redan i dag. Sjukdomar och skadeinsekter kommer att få bättre livsbetingelser, vilket kommer att påverka val av arter, och även öka skötselbehovet. Dessutom kommer en förändring och anpassning av växtmaterial att ske till följd av åtgärder inom jord- och skogsbruk för att hantera de förändrade klimatförhållandena.

Kyrkogårdar och begravningsplatser

Det finns ett stort antal begravningsplatser, vars kulturvärden är skyddade genom Kulturmiljölagen. När det gäller den »gröna« delen av dessa värden så finns två huvudgrupper. De äldre kyrkogårdarna, där framför allt uppvuxna träd och anlagda gångsystem berörs. Dessa kyrkogårdar har sällan ett fullt tidstypiskt utse-

ende från sin ursprungstid, de kan härröra ända från medeltiden. Trädplanteringen är en företeelse från senare århundraden. Det finns också yngre kyrkogårdar från mellankrigstiden och framåt som är anlagda med en medveten gestaltning även vad gäller växtmaterial, med allt från trädval till häckar och val av gräsarter.

Detta innebär för våra kyrkor och kyrkplatser:

Ökat skötselbehov.

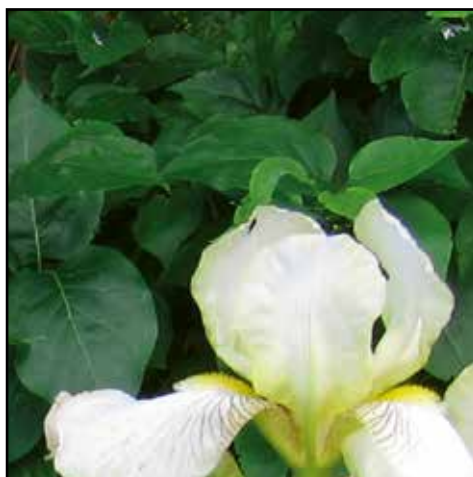
Den längre växtsäsongen och det fuktigare klimatet medför att den biologiska påväxten på fasader, murar och gravvårdar ger ett ökat behov av gräsklippning, plantering, rengöring, underhåll etcetera. De ökade kostnaderna för skötsel och underhåll kan innebära att det blir svårare att upprätthålla dagens utseende på kyrkogårdarna och en rationalisering med färre och mindre skötselkrävande växtslag och minskad skötsel för att ge plats till det ökade behovet av underhåll.

Röta, svamp och insektsangrepp

Angrepp och påväxt på anläggningar av trä ökar samtidigt som nya arter tillkommer. Redan idag ser vi ett stort antal sjukdomar på lövträd, alm- och asksjukan etc, vilket kommer att sprida sig till fler arter. Det påverkar viktiga karaktärsskapande objekt såsom trädkransar, solitärträd, gravträd, häckar, gravhäckar samt blommor på gravvårdarna. Traditionella träd på kyrkogårdarna kan behöva bytas ut mot mer tåliga, något som bör planeras för redan idag.

Ras och sättningsskador

Kyrkogårdar belägna vid vattendrag kan översvämmas vilket innebär risk för ras och skred. Skred sker vanligen i sluttningar och slänter med lera och silt, särskilt om marken sluttar mot ett vattendrag. Långvarig eller kraftig erosion kan orsaka skred i områden som tidigare varit stabila. Det kan påverka viktiga karaktärsskapande objekt såsom muromgärdningar, gångar och i vissa fall delar av kyrkogårdens markytor. Gravvårdar och andra kulturhistoriskt viktiga anläggningar kan sätta sig och i värsta fall välta genom den höjda grundvattennivån. Detta gäller även samtliga byggnader på kyrkogården.

Växter vid äldre gravplatser

– *ett grönt kulturarv att bevara och återanvända*

Växter vid äldre gravplatser - ett kulturarv värt att bevara (2018) har tagits fram gemensamt av Pom, Programmet för odlad mångfald, och Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.

Skribenter är Henrik Morin, Pom och Eva Grönwall, Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.

Fotograf, om inget annat anges: Henrik Morin

Broschyren vänder sig i första hand till alla som dagligen arbetar med skötsel, planering och förvaltning av kyrkogårdens äldre gravplatsmiljöer. Den har tillkommit på initiativ av arbetsgivarorganisationen som en uppföljning av seminariet *Gravanordningar – en kulturskatt med grön utvecklingspotential* vilket hölls i samband med trädgårdsmässan i Älvsjö 2018. Broschyren är också tänkt att vara läsvärd för andra med intresse för kyrkogårdens kulturhistoria, och då i första hand som en kort introduktion och exempelsamling över det gröna kulturarv som ännu finns kvar i form av äldre gravplanteringar.

Vi hoppas att innehållet ska inspirera till lokala initiativ för att ta vara på och bevara gravplatsernas äldre växtmaterial. En förhoppning är också att äldre odlingsvärda växter kan förökas och nyttjas för att levandegöra miljön kring återlämnade gravvårdar och som inslag vid nya gravplatstyper.

Broschyren finns att ladda ner från följande webbplatser:

- www.svenskakyrkan.se/arbetsgivare
- Beda, arbetsgivarorganisationens webb-baserade handbok i begravningsfrågor.
Nås via internwww.svenskakyrkan.se/arbetsgivare
- www.slu.se/pom. På denna webbplats finns även en omfattande litteraturlista, under fliken *Publikationer*.

På Sveriges omkring 3 300 kyrkogårdar och begravningsplatser finns inte bara ett värdefullt kulturarv i form av byggnader, murar, gravanordningar, gångsystem och trädkransar. Här finns också rester av den odlingskultur som är knuten till enskilda gravplatser.

Den här skriften vill uppmärksamma gravplatsernas gröna kulturarv och hur det kan tas tillvara och nyttjas i anslutning till äldre gravvårdar.

Från medeltid och fram till slutet av 1700-talet var de svenska kyrkogårdarna i princip mycket enkla till sin utformning. På den muromgärdade kyrkogården låg gravarna till synes rätt slumpmässigt utspridda på en ganska ojämn, ängsartad yta. Gräset togs tillvara som hö och var en del av klockarens lön. Det förekom till och med betande djur bland gravanordningarna.

Under tidigt 1800-tal fick man en ny syn på platserna för den sista vilan och framför allt städernas begravningsplatser fick en allt mer strukturerad och parkmässig utformning. Kyrkogårdsanläggning blev en uppgift som intresserade även kända arkitekter och mycket av inspirationen hämtades från den klassiska trädgårdskonsten. De nya, stadsnära kyrkogårdarna utvecklades parallellt med att många nya offentliga parker växte fram. Till alla dessa park- och kyrkogårdsprojekt gick det åt stora mängder träd, buskar, rosor, perenner et cetera. Växterna levererades från någon av alla de nya plantskolor som startades i Sverige under 1800-talet. Mycket importerades också från de stora plantskolorna på kontinenten, inte minst träd och rosor. Trots allt detta var många landsortskyrkogårdar fortfarande relativt enkla.

Vireda kyrka i Småland, tidigt 1900-tal. Gravkullar med bland annat vintergröna.

Foto: Gustav Heurlin.

Källa: Riksantikvarieämbetet

Efter hand utvecklades en mer klassbetonad indelning med både lite mer påkostade familjegravar (ofta utmed murarna) och med enkla linjegravskvarter där begravningen skedde kronologiskt - den så kallade "allmänna linjen". Gravplatserna markerades där ofta med en uppskottad kulle och enkla träkorset. En del av gravplatserna smyckades med någon enstaka växt framför korset, ibland var hela gravkullen planterad. Att köpa växter var för många

inget alternativ. Istället fick en uppskattad växt från trädgården hemmavid ofta smycka en anhörigs grav. Av naturliga skäl tog man i första hand med sig växter som var lätta att dela eller på annat sätt möjliga att förmera.

På de mer påkostade familjegravarna kunde det finnas anordningar i gjutjärn såsom staket eller kättingar; även pollare i sten, mönsterkrattade grusytor och kanske en plantering med både rosor, perenner och lökar. För att ge gravplatsen ytterligare status kunde ett par ”sorgeträd”, träd med hängande grenverk, flankera en ofta ståtlig gravvård av sten.

När fler människor efter hand fick möjlighet att anskaffa växter för gravplatsutsmyckning hos trädgårdsmästare föll kanske valet på en rabattros eller några liljelökar. Runt förra sekelskiftet blev det också vanligare med produktion av prydnadsväxter under glas. Trädgårdsmästarna odlade mer och mer ettåriga utplanteringsväxter och dessa blev så småningom vanliga även på kyrkogårdarna.

Med tiden blev ”blomrutan” framför anordningen med de gravsattas namn mer och mer kyrkogårdsförvaltningens angelägenhet, genom avtal om gravskötsel, och från mitten av 1900-talet blir utplanteringsväxter de dominerande växterna på gravplatser. Flera kyrkogårdsförvaltningar väljer att själva producera sitt behov av utplanteringsväxter.

Många kyrkogårdar har under 1900-talet genomgått ett antal större förändringar med omläggningar och utvidgningar. Gruskvarter har lagts om till gräskvarter, omfattningshäckar och stenramar har ersatts med rygghäckar och upprätade gravrader. En strävan mot ett enklare och renare formspråk gjorde att gravvårdar och även växtmaterial under mitten av 1900-talet blir mer standardiserat.

En rationellare skötsel möjliggjordes med maskiner, vilka i sin tur krävde mer plats och färre hinder. I samband med dessa förändringar kom mycket av det äldre växtmaterialet att tas bort – i praktiken kom fleråriga växter att ersättas med utplanteringsväxter.

I nyare tid har en fortsatt rationaliserad grönyteskötsel, införandet av bevattningslådor och säker ommontering av gravstenar påverkat gravplatsmiljön; men den kanske allra största förändringen i vår egen tid är det stora antalet gravplatser som återlämnas. Gravvårdar flyttas undan och går ibland till destruktion, andra återanvänds för nya gravplatser eller får en förnyad användning i samband med nya gravplatstyper.

Det finns också gravvårdar som klassas som kulturhistoriskt mycket värdefulla. De får i första hand behålla sin plats i gravkvarteret, i andra hand flyttas till en ny plats eller till särskilt anordnade ”stenmuséer”, så kallade lapidarier.

Nya möjligheter med gamla växter

Våra kyrkogårdar får nu en allt större andel av bevarandevärda gravplatser och gravanordningar utan gravrättsinnehavare. Gravvårdarna blir i många fall stående glest i en ödlig gräs- eller grusyta. Här öppnas en möjlighet att samordna två av de krav som med stöd av kulturmiljölagen ställs på begravningsplatser tillkomma före 1940:

- Bevarande av återlämnade gravplatser av betydande kulturhistoriskt värde
- bevarande av äldre växtmaterial, ofta benämnt som det gröna kulturarvet.

I kyrkogårdssammanhang finns många gånger en förbisedd möjlighet att förstärka tidskänslan med ett mer tidstypiskt växtmaterial. Genom att visa exempel på äldre kyrkogårdsväxter och ge prov på hur äldre gravplanteringar kunde se ut väcker man intresse för det gröna kulturarvet. Detta gäller för övrigt inte bara återlämnade gravplatser av kulturhistoriska mått utan även äldre gravplatser med mångåriga gravskötselåtaganden. Här har församlingen möjlighet att placera ”rätt växt vid rätt sten”. Ur såväl ett historiskt som ett estetiskt/miljöskapande perspektiv kan detta skapa kulturella mervärden åt begravningsplatsen.

Med enkla medel kan också ett eget litet lokalt klonarkiv anläggas för att bevara och visa kyrkogårdens äldre växtmaterial, kanske inom ett avstemat område som i nuläget inte efterfrågas för gravsättning. Växterna som samlas här kan efter hand nyttjas för kompletteringar på olika delar av kyrkogården och på andra kyrkogårdar inom det egna pastoratet.

Många äldre växter har försvunnit ur handeln

Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet sker en omfattande utökning av det tillgängliga växtsortimentet. Antalet arter och sorter av perenner, rosor och andra prydnadsväxter är då mycket stort. Efter andra världskriget sker en tydlig förändring då sortimenten börjar minska. Många sorter försvinner efter hand helt ur handeln.

Att en sort inte längre saluförs betyder inte att den samtidigt försvinner från trädgårdar eller kyrkogårdar. Trots alla förändringar finns flera äldre, långlivade och odlingsvärda sorter kvar än idag. På en kyrkogård kan det vara svårt att hitta uppgifter som visar när en växt en gång planterades, senaste gravsättning och gravplatsens allmänna intryck ger ändå en viss vägledning.

Perenner som funkia, iris, höstflox, daglilja och trädgårdsaurikler är bra exempel på relativt vanliga växtslag där det förr fanns stora sortiment. De kan

vara intressanta att ta vara på och återanvända på kyrkogården är. Det gäller också äldre lökväxter som tulpaner, pingst- och påskliljor. Ofta finns också kvarstående äldre rosor värda att bevara.

Hembygdsföreningar och andra som kan lokalhistoria kan ofta bidra med värdefulla upplysningar som gör det möjligt att spåra växtens ursprung och ålder. Samtidigt kan en bredare förståelse skapas för det som går att berätta om gravplatser och deras innehåll, inte bara om de personer vilkas namn står angivna på gravvårdarna.

Flytta och föröka äldre växter

Det äldre växtmaterialet är en del av kyrkogårdens kulturarv och bör behandlas som ett sådant så långt det går. Målet bör därför vara att i första hand ge en växt möjlighet att leva vidare på sin originalplats. När det inte är möjligt kan man försöka hitta en ny roll för växten inom samma kvarter eller i andra hand på någon annan äldre del av kyrkogården. En befintlig äldre växt kan få följa med när en gravvård måste flyttas. När det inte finns originalväxter kvar kan det vara intressant att återintroducera sorter som man vet en gång fanns på just den kyrkogården, i andra hand kan man välja sorter som är typiska för en viss epok, stil et cetera.

Att ta vara på och lokalt föröka enstaka växter kan många gånger ske med mycket enkla medel. Flertalet perenner går bra att dela eller helt enkelt gräva upp. Rosor däremot kan vara svårflyttade hela då det är svårt att få med ett bra rotsystem, speciellt på rabattrosor som är okulerade, förökade med vilande knoppar på en grundstam. Säkraste sättet att föröka en rabattros som inte går att flytta är att ta okuleringsris på sensommaren och låta en plantskola föröka nya exemplar. På buskrosor däremot är det ofta möjligt att ta vara på rotskott vilket är mycket enklare än att ta flytta hela plantan. Även sticklingsförökning under sommaren brukar kunna fungera.

På lök- och knölväxter finns ofta möjlighet att ta vara på sidolökar och knölar eller att helt enkelt sålla fram lökar i samband med grävning vid en gravplats. På tidigblommande blomsterlök kan det vara nödvändigt att märka ut var de växer i samband med blomningen då de snabbt vissnar ner och kan vara svåra att hitta längre fram på säsongen.

Exempel på äldre perenner på kyrkogården

Dagliljorna tillhör kyrkogårdens mest långlivade perenner. Arten gul daglilja – *Hemerocallis liloasphodelus* är kanske den vanligaste. En annan är brunröd daglilja – *Hemerocallis fulva*.

Överblommade exemplar av gul daglilja, en av de mest spridda dagliljorna i äldre trädgårdar.

Dagliljesortimentet var en gång enormt stort och därmed finns det möjligheter att hitta kvarstående äldre sorter som är borta ur handeln idag. Grönt kulturarv® har lanserat sorten 'Frösvidal', en brunröd daglilja med ursprung och historik från Närke.

Iris (Germanica-Gruppen)
'Flavescens' har odlats sedan tidigt 1800-tal.
Idag är den ovanlig i handeln.

Irisläktet är en stor grupp av perenner med lång historia som trädgårdsväxt. Som så ofta är det under 1800-talet som sortimentet utökas på allvar. En av de riktigt stora sortgrupperna är trädgårdsirris (Germanica-Gruppen). Exempel på en gammal sort som hittas på kyrkogårdar är 'Flavescens'. En småvuxen iris med flera fynd i norra Sverige är skomakariris – *Iris aphylla*. Passar utmärkt till mindre stenar och liggare.

Funkia kan nog sägas vara "kung" bland de perenner som återfinns på kyrkogården. Långlivad och konkurrenskraftig pryder den ofta sin plats även på gravplatser som lämnats utan skötsel under låg tid. Som med flertalet pe-

renngrupper finns många arter och namnsorter. Att ta vara på äldre funkior i samband med avveckling av gravplatser är ett sätt att låta äldre originalsorter få företräde före nya hybrider, vilka i sig är lätta att anskaffa men kanske aldrig odlats på kyrkogården tidigare. Klassiska arter är gravfunkia – *Hosta crispula*, höstfunkia – *Hosta lancifolia* och brokfunkia – *Hosta undulata*.

En praktfull funkia pryder här en märlarfiskares grav.

Ett släkte med flera tusen namnsorter är **höstflox** – *Phlox paniculata* (se bilden nedan till vänster). Exempel på en vanligt förekommande äldre sort är 'Rijnstroom', vilken ännu odlas och finns tillgänglig i handeln.

Phlox paniculata 'Rijnstroom' blev populär under 1900-talets första hälft och är fortfarande relativt vanlig i odling.

Kärleksörten 'Granlunda' är hittad i en skånsk trädgård med historia från 1930-talet, en av flera trädgårdsväxter som återintroducerats under varumärket Grönt kulturarv®. Foto L. Oskarsson, Pom

Grönt kulturarv®-sortimentet har hittills lanserats tre äldre höstflox: 'Alma Jansson' (1930-talet), 'Ingeborg från Nybro' (1930-talet) och 'Morfar Albert' (1920-talet).

Ska man utse vår tids allra vanligaste perenn på gravplatser så blir det nog **kärleksört** (se höger bild på föregående sida). Den planteras fortfarande mycket för sin sena och långvariga blomning. Namnsorter av kärleksört kom i svensk handel på 1940-talet, de vi ser växa på gravar är ofta planterade i relativt sen tid och har inte alltid så stark kulturhistorisk koppling. En kinesisk kärleksört – *Hylotelephium spectabile*, med känd historia från 1939, säljs i Grönt kulturarv®-sortimentet under namnet 'Granlunda'.

Om vår tids vanligaste perenn i gravplanteringar är kärleksört så är **vintergröna** – *Vinca minor* en stark kandidat till att ha varit den vanligaste historiskt sett. Vintergrönan är egentligen inte en ren perenn utan en krypande halvbuske, men den brukar räknas till perennerna i plantskolornas växtförteckningar.

På äldre fotografier ses vintergrönan ofta planterad på de kullar som lades upp över gravnen. Den var mycket vanlig i många trädgårdar och det var enkelt att ta med några plantor till kyrkogården. Den är ett bra exempel på hur växterna förr ofta fördes från den egna gården till gravplatsen på kyrkogården. Någon gång kunde det säkert också ske den motsatta vägen. Inventerar man växter på en kyrkogård så hittar man alltid några gravar med vintergröna.

Vintergrönan är en av de mest anspråkslösa "torpväxterna" och samtidigt en av de mest långlivade. I Norge kallas den för "gravmyrt", ett bra namn på en växt som förr varit så vanlig på kyrkogårdar.

Oftast är det äldre, inte sällan bortglömda gravplatser som är på väg att återlämnas till förvaltningen. Utanför kyrkogårdsmuren kan man ibland se bestånd vintergröna breda ut sig, speciellt om kyrkogården omges av extensivt skötta grönytor eller skogsmark. Här kan hela fält av vintergröna ha etablerats och vara under spridning. Kanske har det hela börjat med att skräp från en gravplats kastats över kyrkogårdsmuren eller att plantor spridits från kyrkogårdens egen kompost. Vintergrönan verkar i vissa fall vara kyrkogårdssveriges oplanerade bidrag till fenomenet "invasiva arter".

Vintergröna på spridning ut från en kyrkogård. Vintergrönan verkar idag vara vanligare utanför kyrkogårdsmurarna än innanför.

Bergenia är en i sig anspråkslös växt som kan ha stora kvaliteter. Den går att odla på tunna jordlager, går bra i både sol och skugga och har små skötselkrav i övrigt. När den väl är etablerad bildar de stora och ibland lite vågiga bladen en ganska livfull grön matta med stort prydnadsvärde. Under försommaren blommar den vanligen med flockar av rosa, ibland vita eller röda blommor.

Bergenia är långlivad. Helt täta bestånd kan ibland ses täcka äldre familjegravar och ge ett näst intill exklusivt intryck. Det finns flera arter och många namnsorter i handeln, de flesta relativt nya. I Grönt kulturarv®-sortimentet finns en hjärtbergenia – *Bergenia cordifolia* 'Möja' med känd historik från 1920-talet. Troligen finns det fortfarande goda chanser att hitta flera äldre sorter av bergenia i kyrkogårdsmiljöer.

En hjärtbergenia med monumental roll på Norra kyrkogården, Stockholm.

Primulasläktet är ofta representerat på kyrkogårdar. Ibland med den vanliga gullvivan, ibland med mer sofistikerade kulturformer av trädgårdsviva och bollviva. Vivornas nätta storlek gör dem användbara på nästan vilken gravplats som helst.

En primulahybrid med ett stort antal sorter och variation när det gäller färg och form är trädgårdsaurikel – *Primula x pubescens*. Det är en mycket gammal

trädgårdsväxt, känd i odling i europeiska trädgårdar sedan 1500-talet. Former med enkla blommor i blå eller lilabruna nyanser med ljusare, ofta gult öga verkar vara vanligast på svenska kyrkogårdar.

Det finns knappast en kyrkogård där det inte växer flera olika släkten och arter av **fetbladsväxter**. Det räcker att titta på kyrkogårdsmurens krön så hittar man exempel på arter ur släkten som Sedum, Phedimus med flera. Även på gravar finns ibland fina bestånd av exempelvis kaukasiskt fetblad – *Phedimus spurius*, en fetbladsväxt som förr ofta rekommenderades till gravplantering.

Aurikler tillhör Primula-släktet och är ålderdomliga perenner som finns i många färg- och formvarianter. Här i en dubbel variant i en relativt vanlig färgkombination. Bland andra Primula-arter som trädgårdsviva och bollviva finns också en stor sortvariation.

Kaukasiskt fetblad är nära nog idealisk att använda tillsammans med låga stenar, till liggande gravvårdar och till gravplatser med påtagligt torr och solig växtmiljö.

Kyrkogårdens rosor

Rosor har precis som perenner ibland förts från den egna trädgården till en gravplats. Även i de allra enklaste trädgårdarna har det ofta funnits någon ros och då oftast någon sort ur de engångsblommande klassiska rosgrupperna Alba, Damascena, Gallica och så vidare. I kallare delar av landet har det ofta varit pimpinellrosor och fyllda former av kanelros som varit vanliga. Alla de här är buskrosor och odlades som rotäktor och var lätta att föröka med rotskott.

Strax efter sekelskiftet 1900 slår de återblommande rabattrosorna igenom med sorter ur Floribunda- och Polyantha-grupperna. Dessa rosor var förökade genom

okulering på grundstammar, de var svårare att föröka på egen hand och fick därför köpas av en trädgårdsmästare. Vissa sorter var relativt kortlivade, de strök ofta med efter en hård vinter. Kvarstående grundstammar av nyponros efter tidigare rabattrosor är inte ovanliga, de bildar spretiga buskar med krokiga taggar och med enkla vita-rosa blommor som blommar några få dagar.

Under 1900-talet kom allt fler rosor in även på kyrkogårdens allmänna ytor, i häckar och i prydnadsplanteringar. Typiska rosor för friväxande häckar var sorter ur Rugosa-Gruppen.

'Pink Grootendorst', en rugosahybrid från 1923, här som friväxande rygghäck. Rosor som blommar på årsskott är mest lämpade till rygghäckar då de snabbt kommer i blomning efter en tillbakaskärning.

Det finns fortfarande goda möjligheter att hitta bevarandevärda äldre rosor på gravplatser. Det finns också ett relativt stort sortiment av äldre rossorter i handeln, så här finns en god möjlighet att göra ett tidstypiskt sortval.

'Maiden's Blush' är ett bra exempel på en kär buskros som flyttats med till kyrkogården. Fleråriga trädgårdsväxter som var möjliga att föröka genom delning, sidolökar eller rotskott var naturliga val för plantering vid gravplatser.

Exempel på klassiska historiska rosor, det vill säga rosor med härkomst 1800-talet eller tidigare, som varit vanliga på kyrkogårdar är 'Alba Maxima' (Alba-Gruppen), 'Maiden's Blush' (Alba-Gruppen) och 'Officinalis' (Gallica-Gruppen).

"Finlands vita ros", 'Husmoderrose', 'Double Pink' med flera småblommiga och småbladiga pimpinellrosor ur Spinosissima-Gruppen kan också hittas

kvarstående på äldre gravar. Det finns anledning att tro att de förr var betydligt vanligare på våra kyrkogårdar. De hade en stor folklig spridning och odlades ofta även vid de allra enklaste trädgårdarna vid torp och backstugor – även i nordligaste Sverige. På grund av benägenheten att sprida sig med rotskott var de lätta att ta med till kyrkogården, troligen blev det med tiden också orsaken till att de kom att röjas bort.

Rosor av det här slaget passar särskilt bra vid de allra enklaste gravvårdarna och vid enkla träkors. Omgivna av klippt gräs går det att hålla rotskotten under kontroll. En odlingsvärd ros ur den här gruppen i Grönt kulturarv®-sortimentet är 'Valdemarsvik'. Sorten har en känd historia i Östergötland från tidigt 1900-tal. De vita, välfyllda blommorna är mycket regntåliga och dess goda egenskaper har gjort att den också fått status som E-planta.

Floribundarosen 'Rödhätte', under tidigt 1900-tal den mest sålda rabattrosen. Den fick stor spridning även på kyrkogårdar.

Exempel på en äldre rabattros som har haft stor användning på kyrkogårdar är den klasblommiga 'Rödhätte' i Floribunda-Gruppen. 'Rödhätte' fick ett stort genomslag när den lanserades 1912. Den är för gruppen ovanligt långlivad och tålig. Förmodligen är det den äldre rossort som man hittar flest originalplantor av på äldre gravar.

Den något mörkare och mer fyllda efterföljaren 'Joseph Guy' (1928) hittas också ibland. 'Frau Astrid Späth' är ett ljusrosa alternativ från 1930.

Polyantha-Gruppen är en grupp av rabattrosor som liknar den föregående men där blommorna är små men desto fler i stora flockar. Flera sorter är utmärkta även till mindre gravvårdar. 'Katarina Zeimet' (1901), 'Ellen Poulsen' (1911) och 'Mrs. R.M. Finch' (1923) är sådana exempel. 'Orange Triumph' (1937) är en något yngre polyantharos som hör hemma vid lite större gravvårdar.

dar och gravanordningar i mer funktionalistisk stil. Flera originalplanteringar från mitten av 1900-talet visar att den är tålig, frisk och långlivad.

Välkända 'The Fairy' är en ros ur samma sortgrupp. Den förädlades på 1930-talet men fick sitt genomslag långt senare. Lanserad i Sverige på 1960-talet, blir den från 1980-talet och framåt mycket använd i offentlig miljö. Den ger trots sin ålder tydliga associationer till moderna trädgårdar och är olämplig i ett kulturhistoriskt sammanhang.

Runt förra sekelskiftet förädlas många nya sorter av vresrosor (Rugosa-Gruppen). Mest spridd blev den röda, fyllda 'Hansa' (1905). Sorterna 'E.J. Grootendorst' (1918) och 'Pink Grootendorst' (1923) är fortfarande relativt vanliga på kyrkogårdar. De har ofta använts till friväxande rygghäckar, men även för att flankera gravvårdar. Vresroshybrider som dessa har haft särskilt stor betydelse för trädgårdar och kyrkogårdar i norra Sverige.

Bergrosen *Rosa pendulina* på en jämtländsk kyrkogård. Är "snäll" att jobba med då den nästan helt saknar taggar.

Den mycket härdiga bergrosen – *Rosa pendulina* lanserades i Sverige redan på 1830-talet. På grund av sin härdighet blev den med tiden en uppskattad ros för friväxande häckar och för större gravplatser i norra Sverige.

Ormbunkar

Ormbunkar är relativt vanliga på kyrkogårdar, ofta vid äldre gravvårdar. Det rör sig då nästan alltid om storvuxna arter som strutbräken – *Matteuccia struthiopteris* eller träjon – *Dryopteris filix-mas*.

Strutbräken är förra sekelskiftets klassiska ormbunke och den var särskilt uppskattad i nationalromantiska miljöer. Den är lätt att känna igen med sin lite strama, upprätta strutform och med de karaktäristiska bruna sporkammarna i "strutens" mitt. En uppenbar nackdel är att den revar ut kraftigt och kan vara svår att hålla på plats om det inte finns stenramar eller liknande.

Ormbunkar blev runt förra sekelskiftet mycket använda för gravplantering, främst vid lite större gravvårdar och på gravplatser med mer påkostade gravanordningar. Vanligast var strutbräken men även träjon (bilden) har kommit till användning.

Träjon – *Dryopteris filix-mas* är då ett bättre alternativ. Den är tolerant för olika jordar, håller sig grön långt in på senhösten och bildar täta ruggar som inte sprider sig som strutbräken. Även träjon har en historia som trädgårdsväxt men ibland har den nog kommit in på egen hand och därefter blivit vårdad som trädgårdsväxt. Både träjon och strutbräken är vilda svenska arter. En släkting till träjon, raggträjon – *Dryopteris affinis* är ett intressant alternativ då den tillhör de ormbunkar som tål mest sol. Ormbunkarna är särskilt vackra att placera vid gravvårdar av mörka material.

Lök- och knölväxter

På många kyrkogårdar hittas välkända och lättspridda lökväxter som rysk blåstjärna – *Scilla siberica* och vårstjärna – *Scilla forbesii*. De dyker upp lite här och var och det är inte alltid lätt att avgöra var de ursprungligen planterats. Ofta har de spridit sig via rygghäckar och grusytor till omgivande gravplatser.

Brandililjor utanför en östgötsk kyrkogård. Det är en gammal trädgårdsväxt som man kan hitta i alla delar av landet, ofta i övergivna trädgårdar där den tillhör de kulturväxter som överlever längst.

Påsk- och pingstliljor är välkända och långlivade lökväxter. Exempel på äldre sorter är fylld påsklilja – *Narcissus pseudonarcissus* 'Telamonus Plenus'/'Van Sion', och pingstliljorna – *Narcissus poeticus* 'Actaea' och 'Recurvus'.

Kvarstående äldre typer av **tulpaner** är särskilt värdefulla att ta vara på då dessa sorter kan vara omöjliga att hitta i handeln idag. Tulpsortimentet är väldigt stort och nya sorter har lanserats kontinuerligt under flera hundra år. Det är ofta mycket svårt att sortbestämma och datera dem. Lökväxter har ofta följt med vid rensning av blomrutor och hamnat i gamla lövhögar eller utanför kyrkogårdsmuren där de sedan levt vidare.

Vedartat växtmaterial

På mer monumentala och påkostade gravplatser kan det finnas äldre exemplar av ”sorgeträd”, det vill säga hängformer av bland annat björk, alm, ask, bok och prydnadsapel. De har utgjort ett karaktäristiskt inslag på kyrkogårdar sedan 1800-talet och gör så än idag, inte minst på större, stadsnära begravningsplatser. Almar och askar är tyvärr i flera fall under avveckling på grund av sjukdomar, därför är det ännu viktigare att värna de växtslag och enskilda individer som fortfarande fungerar.

Urvalet är inte så stort men ett par möjliga nyare ersättningsträd för de klassiska hängaskarna och hängalmarna finns i form av hängande avenbok – *Carpinus betulus* 'Pendula' och hänggråal – *Alnus incana* 'Pendula'.

På gravplatser ser man ibland även andra prydnadsträd som stamsyrener. Bland syrenerna är äldre exemplar intressanta då det även där funnits ett mycket stort sortiment som delvis försvunnit ur handeln. Runt sekelskiftet 1900 var sortimentet som störst.

Ett speciellt kapitel är buxbom i äldre omfattningshäckar: kan även finnas i form av flankerande klot, koner och kuber vid gravvårdar. Intresset för buxbom minskade efter larm om att allvarliga buxbomssjukdomar drabbade södra Sverige.

Trots detta, eller kanske på grund av, finns ändå anledning att värna det speciella gröna kulturarv som buxbom utgör. Finns det fina friska buxbomsplanter på kyrkogården är det värt ett försök att föröka dessa hellre än att köpa in nytt material med osäker sjukdomsstatus. Buxbom är lätt men lite tidsödande att sticklingsföröka.

Att identifiera äldre växter

Det kan vara svårt att avgöra i vilken mån en växt är gammal eller att försöka hitta dess originalnamn. Pom (Programmet för odlad mångfald) är ett nationellt program för att inventera, samla in och bevara äldre trädgårdsväxter. Växterna samlas i en nationell genbank på Alnarp och i genbankens lokala klonarkiv runt om i landet. Odlingsvärda växter ur samlingarna görs tillgängliga i handeln under märkningen Grönt kulturarv®.

Pom har genom sitt inventeringsarbete samlat på sig mycket kunskap om det äldre prydnadsväxtsortimentet. Det finns möjlighet att via Pom få hjälp med en första identifiering. Samtidigt kan det också ge ytterligare information till Poms arbete med att samla fakta om kulturväxternas spridning och användning i kyrkogårdsmiljöer. Kontakta Henrik Morin, henrik.morin@slu.se, om du har sådana frågor.

VÄXTER SOM NÄMNS I TEXTEN

Perenner

Hjärtbergenia *Bergenia cordifolia* 'Möja'
Gul daglilja *Hemerocallis liloasphodelus*
Brunröd daglilja *Hemerocallis fulva* 'Frösvidal'
Gravfunkia *Hosta crispula*
Höstfunkia *Hosta lancifolia*
Brokfunkia *Hosta undulata*
Kinesisk kärleksört *Hylotelephium spectabile* 'Granlunda'
Skomakariris *Iris aphylla*
Trädgårdsiris *Iris germanica* 'Flavescens'
Kaukasiskt fetblad *Phedimus spurius*
Höstflox *Phlox paniculata* 'Rijnstroom'
Höstflox *Phlox paniculata* 'Alma Jansson'
Höstflox *Phlox paniculata* 'Ingeborg från Nybro'
Höstflox *Phlox paniculata* 'Morfar Albert'
Trädgårdsaurikel *Primula x pubescens* 'Exhibition Blue'
Vintergröna *Vinca minor*

Rosor

'Alba Maxima' (Alba-Gruppen)
'Maiden's Blush' (Alba-Gruppen)
'Officinalis' apotekarros (Gallica-Gruppen)
'Hansa' (Rugosa-Gruppen)
'F.J. Grootendorst' (Rugosa-Gruppen)
'Pink Grootendorst' (Rugosa-Gruppen)
'Plena' (Spinossissima-Gruppen)
'Husmoderrose' (Spinossissima-Gruppen)
'Double Pink' (Spinossissima-Gruppen)
'Valdemarsvik' E (Spinossissima-Gruppen)
'Frau Astrid Späth' (Floribunda-Gruppen)
'Joseph Guy' (Floribunda-Gruppen)
'Rödhätte' (Floribunda-Gruppen)
'Ellen Poulsen' (Polyantha-Gruppen)
'Katarina Zeimet' (Polyantha-Gruppen)
'Mrs. R.M. Finch' (Polyantha-Gruppen)

'Orange Triumph' (Polyantha-Gruppen)
Bergros *Rosa pendulina*

Ormbunkar

Strutbräken *Matteuccia struthiopteris*
Träjon *Dryopteris filix-mas*
Raggträjon *Dryopteris affinis*

Lökväxter

Vårstjärna *Scilla forbesii*
Rysk blåstjärna *Scilla siberica*
Fylld påsklilja *Narcissus pseudonarcissus* 'Telamonus Plenus'/'Van Sion'
Pingstlilja *Narcissus poeticus* 'Actaea'
Pingstlilja *Narcissus poeticus* 'Recurvus'

Buskar och träd

Tårbjörk *Betula pendula* 'Youngii'
Hängalm *Ulmus glabra* 'Camperdownii'
Hängask *Fraxinus excelsior*
Hängbok *Fagus sylvatica* 'Pendula'
Hängapel *Malus domestica* 'Pendula' m.fl.
Hänggråal *Alnus incana* 'Pendula'
Hängavenbok *Carpinus betulus* 'Pendula'
Syren *Syringa vulgaris* 'Mme Lemoine', 'Michel Buchner', 'Andenken
an Ludwig Späth' m.fl.

PROGRAMMET FÖR ODLAD MÅNGFALD, POM

Pom är Sveriges nationella insats för att långsiktigt bevara och nyttja våra kulturväxter och deras vilda släktingar. Övervägande delen av alla växter Pom arbetar med är äldre trädgårdsväxter såsom perenner, rosor, lök- och knölväxter, frukt, bär, träd, buskar, fleråriga grönsaker, humle samt krukväxter. Flertalet är gamla sorter som sedan länge är borta ur handeln men som levt kvar i äldre privatträdgårdar, i herrgårdsparker, på ödetomter, i stads- och sjukhusparker, vid järnvägsstationer, på kyrkogårdar och så vidare.

Mellan 2002 och 2010 genomförde Pom tillsammans med frivilliga inventera en riksomfattande fältinventering av det svenska arvet av äldre kulturväxter. Grunden till inventeringen var publika aktiviteter i form av upprop med namn som Rosuppropet, Perennuppropet och så vidare. Via uppropen kom ett stort antal tips om växter in från allmänheten, hembygdsföreningar och från yrkesverksamma inom park och trädgård.

Särskilt intressanta växter samlades in och 2011 startade arbetet med utvärdering och urval av det insamlade växtmaterialet. Av ett mycket stort antal registrerade och dokumenterade växter valdes cirka 2 200 ut för långsiktigt bevarande. Växterna samlas i Nationella genbanken på Alnarp, vilken invigdes 2016. Samlingen i genbanken är inte statisk utan kan även fortsättningsvis utökas när nya, särskilt intressanta växtfynd dyker upp.

För att ge så många som möjligt tillfälle att på nära håll uppleva växterna i den trakt de hör hemma, etableras från och med 2016 också lokala klonarkiv runt om i landet. Dessa kommer att finnas vid friluftsmuseer, botaniska trädgårdar och liknande platser, gärna i äldre kulturmiljöer där det är naturligt att visa en äldre bebyggelsemiljö. En viktig funktion är också att fungera som backup till genbankens samling. De redan etablerade klonarkiv för frukt som finns sedan många år ingår också som en del i detta.

Årligen görs ett urval av växter i samlingen tillgängliga i handeln via svenska produktionsplantskolor. Arbetet med att återföra odlingsvärda och historiskt intressanta sorter till vår tids trädgårdar, parker och kyrkogårdar är en av Poms och genbankens huvuduppgifter. Växterna lanseras och saluförs under märkningen Grönt kulturarv®.

Pom har liksom nationella genbanken sin bas på Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp. Pom är organiserat i ett nätverk med representanter från myndigheter, Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, botaniska trädgårdar, friluftsmuseer, föreningar och trädgårdsnäringen.

Läs mer om Pom och Nationella genbanken på www.slu.se/pom

Lagstiftning gällande kyrkliga kulturminnen Kulturmiljölagen (1988:950)

Kulturmiljölagen (KML) syftar till att försäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer. Den som planerar och utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas (1 kap. 1§).

Förvaltaren av ett kyrkligt kulturminne har ett mer preciserat ansvar enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel, bland annat gällande

- vård och underhåll
- att hålla förteckning och förvara inventarier väl
- samt att söka tillstånd för väsentliga ändringar och vissa typer av åtgärder

Riksantikvarieämbetet är den myndighet som har vägledningsansvar för kulturmiljölagen. Under år 2022 arbetar myndigheten med en ny vägledning för kyrkliga kulturminnen: Föreskrift, Allmänna råd och vägledning till 4 kap. Kulturmiljölagen (KML). Den ska bland annat innehålla ett tydliggörande av begreppet fast anordning, tydliggörande av vissa relationer mellan begravningslagens paragrafer och kulturmiljölagen, ett tydliggörande av begreppet väsentlig ändring på en begravningsplats, samt vård- och underhållsplanens innehåll och syfte.

Generellt gäller att länsstyrelsen alltid ska kontaktas inför ändringar på kyrkogården som kan påverka de kulturhistoriska värdena. Detta gäller även vid förfrågan om borttagande av enskilda gravanordningar. Länsstyrelsen avgör vid ansökan om det är en tillståndspliktig åtgärd eller inte.

Vårdplikt enligt KML

I kulturmiljölagens fjärde kapitlet finns bestämmelser om kyrkliga kulturminnen. Där slås det fast att kyrkobyggnader, kyrkotomter samt begravningsplatser skall vårdas och underhållas så att *deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvarskas* (4 kap. 2§, 11§). Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också vegetation, fasta anordningar som

murar och portaler och sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader (4 kap. 12§).

Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl (4 kap. 6§).

Riksantikvarieämbetet vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen

Tillämpning av 4 kap. 11§

Att vårda och underhålla en begravningsplats så att dess kulturhistoriska värden inte minskar innebär att bevara den gestalt, struktur och det innehåll som begravningsplatsen har samt den spegling av samhällsstrukturen som kan avläsas. Beroende på karaktärsdrag, samt historiskt och miljömässigt sammanhang, varierar de kulturhistoriska värdena från objekt till objekt. För att kunna bevara begravningsplatsens kulturhistoriska värden bör en kulturhistorisk inventering och dokumentation genomföras där värdena definieras och beskrivs.

Tillämpning av 4 kap. 6§

Vilka typer av föremål som kan vara aktuella att ta upp i församlingens inventarieförteckning ges exempel på i Förordningen om kulturminnen m. m. (1988:1188) »... äldre skrudar, rökelsekar, kärl, böcker, altartavlor, kors och krucifix, dopfuntar, andra målningar och konstarbeten, avlåtsskrin, förvaringskistor, fattigbössor, ljuskronor och ljusstakar, epitafier, vapensköldar, banér, sorgfanor, vapen, rustningar, votivskepp, kyrkklockor, musikinstrument samt vissa äldre gravvårdar«.

Tillståndsplikt enligt KML

I kulturmiljölagen står det att kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts före utgången av år 1939 samt dess byggnader, fasta anordningar och vegetation inte på något väsentligt sätt får ändras utan tillstånd av länsstyrelsen. För befintliga byggnader och fasta anordningar på en begravningsplats gäller att de inte heller får rivas utan tillstånd (4 kap. 3§, 13§). Det krävs alltid tillstånd för utvidgning av kyrkotomten eller begravningsplatsen samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler, andra fasta anordningar och vegetation samt för ändring av medveten gestaltning av vegetationen (4 kap. 3§).

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen ska utföras och den dokumentation som behövs (4 kap. 3§, 13§).

Tillståndsplikten kan också beröra begravningsplatser som anlagts efter utgången av år 1939 som ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller har ett högt kulturhistoriskt värde, om länsstyrelsen beslutar det (4 kap. 14§).

För föremål som är upptagna i inventarieförteckningen krävs tillstånd från länsstyrelsen för att avyttra det, avföra det från inventarieförteckningen, reparera, ändra eller flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma (4 kap. 9§).

Sedvanliga underhållsarbeten eller brådskande reparationsåtgärder får utföras utan tillstånd. Sådana åtgärder skall utföras med material och metoder som är lämpliga med hänsyn till byggnadens eller anläggningens kulturhistoriska värde (4 kap. 5§).

Riksantikvarieämbetets vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen

Tillämpning av 4 kap. 3§

Det grundläggande kravet för tillståndsplikt är att åtgärden i fråga medför en väsentlig ändring. Det är inte ändringens fysiska omfattning som avgör om den är väsentlig, utan dess påverkan på kulturhistoriska värden. Bestämmelserna bör läsas tillsammans med 4 kap. 5 §, som rör reparations- och underhållsarbeten som inte är tillståndspliktiga.

En kyrkotomt som tillkommit före 1940 och som därefter utvidgats omfattas i sin helhet av bestämmelserna om tillståndsprövning för ändring. Vissa kyrkotomter tillkomna efter 1940 omfattas också av tillståndsplikt. Även då det gäller dessa yngre kyrkotomter bör samma princip tillämpas.

Till väsentlig ändring av kyrkotomter bör även räknas

- borttagande av växtlighet, exempelvis trädfällning,
- borttagande av staket,
- ändring av ytmaterial på gångstråk,
- att tillfoga eller ändra fast konstnärlig utsmyckning,

- anläggande eller ändring av belysning,
- andra ingrepp i kyrkotomt är uppförande av nya byggnader, anläggande av vägar eller väsentlig nyplantering av växtlighet.

Tillämpning av 4 kap. 13§

Begravningsplatsen bör i sin helhet omfattas av bestämmelserna om tillståndsplikt för ändring. Åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan kan vara tillståndspliktiga. För att länsstyrelsen ska kunna ta ställning till sådana åtgärders påverkan på begravningsplatsens kulturhistoriska värden ska de ingå i en långsiktig vård- och underhållsplan över vilken länsstyrelsen ges möjlighet att yttra sig.

Till väsentlig ändring av begravningsplatser räknas

- konstnärlig utsmyckning,
- anläggande av lapidarium,
- anläggande eller förändring av minneslund, askgravlund, askgravplatser eller liknande,
- ändring av markbehandling och vegetation samt tillgänglighetsanpassning kan vara tillståndspliktiga och får avgöras från fall till fall.

Åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan kan vara tillståndspliktiga, såsom

- upprepat borttagande av till exempel gravramar, häckar och staket,
- igenläggning av hela eller delar av gravkvarter med till exempel gräs,
- åtgärder på träd och annan växtlighet är andra sådana exempel.
Tillstånd krävs även för
- att riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad det vill säga att bygga om, bygga

till eller på annat sätt ändra exteriör på befintlig byggnad men även att ändra, riva eller flytta befintliga byggnader så att helhetskaraktären påverkas.

- arbeten som berör inredning och konstnärlig utsmyckning i ceremonirum och andra inomhusutrymmen som är tillgängliga för allmänheten i den mån de berör kulturhistoriska värden. Avsikten med denna tillståndsprövning är att värna begravningsplatsens helhetsgestaltning samtidigt som funktionella aspekter beaktas.
- att uppföra ny fast anordning eller riva eller väsentligt ändra fast anordning vilket kan beröra permanenta eller tillfälliga fasta anordningar som till exempel hägnader, dammar, skulpturer, skyltar, belysning, träd och buskar samt gravanordningar som tillfallit upplåtaren.

Tillämpning av 4 kap. 5§

Till underhåll räknas inte åtgärder som tillför en byggnad eller anläggning nya egenskaper, till exempel ny färgtyp eller kulör, eller funktioner.

Begreppet fast anordning

Till fasta anordningar på en begravningsplats hör murar, portaler, fasta hägnader, staket, häckar, träd, dammar och andra anordningar för utsmyckning av begravningsplatsen. Begreppet omfattar även gravanordningar som tillfallit upplåtaren (*Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen Kyrkliga kulturminnen (4 kap. 1–18 §§)*).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

I 4 kap. 17§ kulturmiljölagen finns också en bestämmelse om ingripande från länsstyrelsen för att säkerställa efterlevnaden av föreskrifter och beslut. Länsstyrelsen har rätt att förelägga den som är ansvarig för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rättelse eller avbryta pågående åtgärder. Ett föreläggande får förenas med vite. Länsstyrelsen har också rätt att hos Kronofogdemyndigheten begära särskild handräckning enligt lagen (1990:746) om betalningsföreläggande och

handräckning mot den som ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne.

Plan- och bygglag (2010:900)

Ärenden som faller utanför den statliga tillsynen genom kulturmiljölagen regleras via Plan- och bygglagen. Enligt 6 kap. i Plan- och byggförordning (2011:338) krävs bygglov för att uppföra byggnader inom begravningsplatsen eller göra tillbyggnader. Det krävs också bygglov för att anordna en ny begravningsplats eller i väsentlig grad ändra den befintliga.

Begravningslagen (1990:1144)

I begravningslagens sjunde kapitel finns vissa bestämmelser om begravningsplatsens gravanordningar.

En gravanordning får inte föras bort från en gravplats utan upplåtarens medgivande, oavsett vem som är gravrättsinnehavare (7 kap. 28§, 35§). Efter att gravrätten upphört och gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller gravrätten upplåtaren. Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, ska den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats. I paragrafen där detta regleras finns också en hänvisning till kulturmiljölagen för ytterligare föreskrifter om hänsyn till kulturmiljöarbetets intressen (7 kap. 37§).

Upplåtaren kan bestämma om en så kallad begränsad gravrätt som avser bestämmelser över gravanordningens utseende och beskaffenhet, samt gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Vid upplåtelse av en begränsad gravrätt ska upplåtaren ha ansvar för att gravplatsen hålls i ordnat och värdigt skick (7 kap. 8§).

Begravningslagen och kulturmiljölagen gäller parallellt

Det finns ingen myndighet som har vägledningsansvar för begravningslagen, medan Riksantikvarieämbetet vägleder om kulturmiljölagen.

Begravningslagen tar inte över kulturmiljölagen. Det som är tillåtet enligt begravningslagen kan vara förbjudet eller tillståndspliktigt enligt kulturmiljölagen. Att 7 kap. 20§ begravningslagen i vissa fall ger huvudmannen rätt att ta bort gravvård på återlämnad gravrätt innebär inte att denna möjlighet samtidigt finns enligt 4 kap. 13§ kulturmiljölagen.

Möjligheter att genomföra åtgärder utan medgivande av gravrättsinnehavare med åberopande av exempelvis arbetsmiljöskydd innebär inte per automatik att åtgärden kan genomföras enligt kulturmiljölagen.

Åtgärder som riskerar att minska eller förvanska kulturhistoriska värden är tillståndspliktiga enligt kulturmiljölagen. Borttagning av fast anordning är alltid tillståndspliktig.

Borttagande av gravanordningar?

Det är framförallt i hanteringen av begravningsplatsens gravanordningar som ett förtydligande av begravningslagen och kulturmiljölagen behövs. I kulturmiljölagen förekommer inte benämningarna gravanordning och gravvård, vilket har lett till att det har debatterats huruvida borttagande av gravanordningar räknas som väsentlig ändring, och därmed utgör en tillståndspliktig åtgärd, eller inte. Däremot förekommer begreppen fasta anordningar och kyrkliga inventarier i kulturmiljölagen, och båda dessa begrepp kan innefatta gravanordningar.

Gravanordningar som tillfallit upplåtaren och bedöms ha ett kulturhistoriskt värde bör enligt Riksantikvarieämbetets vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen räknas som fast anordning på begravningsplats. Till en gravanordning räknas enligt begravningslagen gravvårdar och andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller liknande anordningar på en gravplats.

Kulturmiljöförordning (1988:1188) anger att vissa äldre gravvårdar kan räknas som kyrkligt inventarium och tas upp i församlingens inventarieförteckning. De äldre gravvårdar som kan komma ifråga som kyrkliga inventarier är musealt uppställda eller monterade gravstenar eller löst placerade sådana i kyrkobyggnaden eller på kyrkogården (Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen Kyrkliga kulturminnen (4 kap. 1–18 §§)).

I ett par rättsfall har Förvaltningsrätten i Malmö och Göteborg de senaste åren gjort följande bedömningar gällande tillståndsplikt för borttagande av gravanordningar:

- Skrivningen »om gravanordningar måste tas bort« i 7 kap. 37§ begravningslagen innebär inte att det finns en skyldighet eller oinskränkt rättighet att ta bort gravanordningen. Tvärtom

måste huvudmannen för begravningsverksamheten, i förvaltningen av begravningsplatsen och vid tillämpningen av begravningslagens bestämmelser, samtidigt ta hänsyn till regleringar enligt annan lagstiftning.

- Då gravanordningarna utgör själva stommen i begravningsplatsernas kulturhistoriska värde är det omöjligt att skilja ut dem från andra kulturhistoriska värden som avses i 4 kap. 1 § kulturmiljölagen. Om så vore fallet skulle syftet med bestämmelserna i 4 kap. kulturmiljölagen om skydd av kulturhistoriska värden på bland annat begravningsplatser inte kunna upprätthållas.
- Det är framför allt gravvårdarna tillsammans som bidrar till kyrkogården som en värdefull kulturmiljö och det är viktigt att mångfalden av gravvårdar bevaras. Borttagande av gravvårdar som inte pekats ut som kulturhistoriskt värdefulla kan därmed utgöra en väsentlig ändring av begravningsplatsen i den mening som avses i 4 kap. 13 § första stycket i kulturmiljölagen och kräver tillstånd från länsstyrelsen.
- De kumulativa effekterna av borttaganden av gravanordningar på begravningsplatser som omfattas av skyddsbestämmelserna i 4 kap. kulturmiljölagen måste kunna beaktas vid bedömning av vilka åtgärder som är tillståndspliktiga enligt 4 kap. 13 § kulturmiljölagen.
- Bedömningen av om en viss åtgärd är tillståndspliktig enligt kulturmiljölagen påverkas inte av om det finns en gravrättsinnehavare för den aktuella gravplatsen eller om den återlämnats till upplåtaren.
- Det krävs starka skäl för att motivera förlusten av kulturvärde som borttagande skulle leda till. Finns inte starka skäl får länsstyrelsen inte lämna tillstånd.

